

Πανεπιστήμιο Πατρών
Πρόγραμμα Καραθεοδωρής

Πρώτο Παραδοτέο

Βιβλιογραφική περιήγηση και τοποθέτηση του ερευνητικού αντικειμένου στο θεωρητικό του πλαίσιο

Έγινε στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος

Ανιχνεύοντας το προφίλ του Ελληνικού Πανεπιστημίου στην προοπτική της δημιουργίας του ενιαίου χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης: ενδοελληνικές και διεθνείς συγκρίσεις (Ελλάδα-Γαλλία) (Β099)

Ερευνητική και συγγραφική ομάδα:

Επικ Καθηγητής **Γιώργος Σταμέλος**

Μεταδιδάκτωρ **Γιούλη Παπαδιαμαντάκη**

Υποψ. Διδάκτωρ **Ανδρέας Βασιλόπουλος**

Πάτρα 2004

Πίνακας Περιεχομένων

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις.....	3
2. Προσεγγίζοντας την παγκοσμιοποίηση.....	8
2.1. Εισαγωγή στην προβληματική του θέματος.....	8
2.2. Τα πεδία αναφοράς.....	11
2.2.1. Το οικονομικό πεδίο.....	11
2.2.2. Πολιτικό πεδίο.....	13
2.2.3 Πολιτιστικό πεδίο.....	14
3. Η πολυπρισματικότητα των απόψεων και η προσπάθεια ολιστικής τους σύνθεσης.....	18
3.1. Θέσεις και αντιθέσεις.....	18
3.2. Σύνθεση.....	21
4. Η διαμόρφωση και άσκηση εκπαιδευτικής πολιτικής στο σύγχρονο πλαίσιο.....	26
5. Η σύσταση του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης (ΕΧΑΕ).....	36
5.1. Η σύσταση του ΕΧΑΕ: διακυβεύματα.....	36
5.1.1. Η Διακήρυξη της Σορβόνης.....	41
5.2.2 Η Διακήρυξη της Μπολόνια.....	43
5.2.3 Η συνάντηση της Πράγας.....	45
5.2.4. Η συνάντηση του Βερολίνου.....	47
5.3. Συνέπειες από τη Διακήρυξη της Μπολόνια στο σύστημα της ανώτατης εκπαίδευσης: κριτικές παρατηρήσεις.....	48
Βιβλιογραφία.....	57

1. Εισαγωγικές επισημάνσεις

Τα τελευταία χρόνια, επαναστατικές αλλαγές λαμβάνουν χώρα στο πανεπιστήμιο. Ο εντοπισμός των αιτιών για αυτές τις αλλαγές αλλά και η ανάδειξη των προκλήσεων που θέτουν στο ελληνικό πανεπιστήμιο συγκεκριμένα, θα αποτελέσουν το κύριο πεδίο ενασχόλησης στις ενότητες που ακολουθούν.

Η διεθνής βιβλιογραφία, συμπυκνώνει τις σύγχρονες αλλαγές που αφορούν στο πανεπιστήμιο με την αναφορά στους όρους: *new managerialism*, *entrepreneurialism*, *academic capitalism*.

Ο πρώτος όρος περιγράφει τις αλλαγές στους τρόπους που διοικούνται τα δημοσίως χρηματοδοτούμενα πανεπιστημιακά ιδρύματα, δεδομένης της αναδιάρθρωσης των υπηρεσιών του κοινωνικού κράτους στις δυτικές κοινωνίες. Η έννοια αναφέρεται τόσο στην υποβόσκουσα ιδεολογία γύρω από την εφαρμογή νέων τεχνικών και πρακτικών που δανείζεται ο δημόσιος από τον ιδιωτικό τομέα σε σχέση με τη διοίκηση οργανισμών αλλά και στη σημερινή χρήση αυτών των τεχνικών και πρακτικών στα δημόσια χρηματοδοτούμενα πανεπιστήμια (Deem, 2001). Περιγράφει το κυνήγι της παραγωγικότητας, αποτελεσματικότητας και υπεροχής στο οποίο έχουν εισέλθει πολλά πανεπιστήμια καθώς και την επιθυμία για περισσότερες οργανωτικές αλλαγές.

Κοντά στο περιεχόμενο του πρώτου όρου βρίσκεται και ο δεύτερος, όπως εισήχθη στη διεθνή βιβλιογραφία από τον Clark (1998) προκειμένου να περιγράψει τους τρόπους με τους οποίους τα εκπαιδευτικά ιδρύματα: «προωθούνται από μεγεθυμένα και αλληλεπιδρώντα ρεύματα απαιτήσεων, και τα πανεπιστήμια πιέζονται να αλλάξουν τα αναλυτικά τους προγράμματα, και να εκσυγχρονίσουν τον ιδιαίτερα ακριβό εξοπλισμό τους» Clark (1998, σελ. xiii). Το επιχειρηματικό πανεπιστήμιο, υποστηρίζει ο Clark (1998) έχει υιοθετήσει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά όπως η αναζήτηση περισσότερο αποδοτικών και αποτελεσματικών τρόπων λειτουργίας (διδασκαλία μεγαλύτερου αριθμού φοιτητών μέσω ευέλικτων τρόπων μάθησης όπως είναι

η εξ αποστάσεως μάθηση) και η διαμόρφωση νέων οργανωτικών δομών (διεπιστημονικά κέντρα έρευνας που δουλεύουν στενά με τη βιομηχανία).

Όπως και με το περιεχόμενο του πρώτου όρου, το περιεχόμενο του δεύτερου θεωρείται πως αναπτύσσεται εντός των ήδη υπαρχόντων κουλτούρων και οργανωτικών μορφών και πρακτικών, χωρίς όμως το γεγονός αυτό να αποκλείει την παρουσία, την εισαγωγή καινούριων, καινοτομικών στοιχείων.

Ο τρίτος όρος, ο ακαδημαϊκός καπιταλισμός, όπως χρησιμοποιείται από τις Slaughter & Leslie (1997) φαίνεται πως αναφέρεται στο σύγχρονο περιεχόμενο της εργασίας των πανεπιστημιακών. Η μελέτη των Slaughter & Leslie (1997) επικεντρώνεται στα εναλλακτικά μοτίβα της εξάρτησης των πανεπιστημίων, σε ό,τι αφορά στους οικονομικούς πόρους λειτουργίας τους, τα οποία πιέζουν το ακαδημαϊκό προσωπικό προς την κατεύθυνση της αναζήτησης νέων οικονομικών πόρων: ανάληψη, για παράδειγμα, χρηματοδοτούμενης από τη βιομηχανία εφαρμοσμένης έρευνας αντί για ανάληψη «αγνής» έρευνας χρηματοδοτούμενης από τους κυβερνητικά χρηματοδοτούμενους ερευνητικούς φορείς. Πιο συγκεκριμένα, ο ακαδημαϊκός καπιταλισμός ορίζεται ως η κατάσταση στην οποία το ακαδημαϊκό προσωπικό των δημοσίως χρηματοδοτούμενων πανεπιστημίων λειτουργεί εντός ενός έντονα ανταγωνιστικού περιβάλλοντος παρατάσσοντας το ακαδημαϊκό τους κεφάλαιο –διδασκαλία, έρευνα, ικανότητα παροχής συμβουλών- προς την κατεύθυνση της αναζήτησης ιδιωτικών κεφαλαίων χρησιμοποιώντας συμπεριφορά που προσομοιάζει σε αυτή των επιχειρηματιών. Με τα λόγια των Slaughter & Leslie (1997): «είναι ακαδημαϊκοί που δρουν ως καπιταλιστές του δημοσίου τομέα, είναι δημόσια επιχορηγούμενοι επιχειρηματίες» (!).

Εντός αυτού του ευρύτατου πλαισίου, κάποιος μπορεί να κατατάξει επιμέρους απόψεις μελετητών σε σχέση με τις σύγχρονες αλλαγές στο πανεπιστήμιο¹:

¹Οι απόψεις των μελετητών των σύγχρονων αλλαγών στο πανεπιστήμιο μάλιστα, εμπλουτίζονται και από συγκεκριμένα παραδείγματα. Ενδεικτικά, αξίζει να παραπέμψουμε σε μερικά προκειμένου να αποτυπωθεί μια συνολικότερη εικόνα του μεγέθους των αλλαγών που αφορούν στο σύγχρονο πανεπιστήμιο.

Κατ' αρχήν, μεγάλες εταιρίες στις Η.Π.Α. έχουν ιδρύσει ήδη τα δικά τους πανεπιστήμια! Η IBM, η FORD, η HEWLETT PACKARD αποφάσισαν να διαμορφώσουν δικά τους προγράμματα εκπαίδευσης και επανεκπαίδευσης του προσωπικού τους, σε δικούς τους χώρους, αλλά και να εκμεταλλευθούν μια τεράστια αγορά υποψηφίων φοιτητών. Προκειμένου δε να παρακάμψουν τα κωλύματα που έθετε το αμερικάνικό κράτος, αποφάσισαν να

Ενδεικτικά, οι Deem, (2001), Magrath, (2000), Burton Clark (1998), Henkel, (1997), Carter & O' Neil, (1995), Neave & Van Vught, (1991), αποδεχόμενοι τις προηγούμενες απόψεις, διακρίνουν την υιοθέτηση τέτοιων χαρακτηριστικών στη λειτουργία του πανεπιστημίου που προσομοιάζουν με αυτά που υιοθετούνται από τις επιχειρήσεις. Το ενδιαφέρον για αποτελεσματικότητα και παραγωγικότητα, οι διαφοροποιήσεις στις τεχνικές διοίκησης και διαχείρισης, η υιοθέτηση μεθόδων ελέγχου - αξιολόγησης της ποιότητας των παρεχόμενων σπουδών και της ερευνητικής δραστηριότητας καθώς και το ενδιαφέρον για ενίσχυση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας είναι μερικά από τα σύγχρονα χαρακτηριστικά του πανεπιστημιακού θεσμού.

Οι Robertson, (1999), Henkel & Little, (1999), Henkel, (1997), Carter & O' Neil, (1995), και οι Neave & Van Vught, (1991), επιχειρηματολογούν υπέρ της διαφαινόμενης προώθησης της εφαρμοσμένης – επιχειρησιακής έρευνας στο σύγχρονο πλαίσιο και της ακόλουθης προσαρμογής των αναλυτικών προγραμμάτων των πανεπιστημίων.

Οι Γεωργαντάς, (2000), De Weert, (1999), Henkel & Little, (1999), Gellert, (1995), Green, (1997), Teichler, (1996), Carter & O' Neil, (1995), Dill & Sporn

αναγνωρίζουν μεταξύ τους παρεχόμενους τίτλους σπουδών προσθέτοντας έτσι στην ανταγωνιστικότητά τους (Τσαμασφύρος, 2000).

Η Unext, μια αμερικάνικη εταιρία, συνεργάζεται με τα πανεπιστήμια Carnegie Mellon University, το London School of Economics and Political Sciences και το University of Chicago προκειμένου να αναπτύξει και να παρέχει πανεπιστημιακά προγράμματα σπουδών – που δεν οδηγούν σε τίτλους σπουδών (!)- σε υπαλλήλους των General Motors, AOL Time Warner Barclay's Capital (Korten, 1996).

Δύο χιλιάδες (2.000) πανεπιστήμια στην Αμερική και 500.000 φοιτητές στον Καναδά προσφέρουν και παρακολουθούν αντίστοιχα πανεπιστημιακά προγράμματα σπουδών βασισμένα σε διάφορες μεθόδους σπουδών εξ αποστάσεως.

Άσημα πανεπιστήμια των Η.Π.Α., με μικρό αριθμό εγγραφών από το εσωτερικό, έχουν κατορθώσει να αυξήσουν υπερβολικά το ρυθμό των εγγραφών τους –και συνεπώς τα έσοδά τους- στρεφόμενα προς το εξωτερικό. Με προγράμματα εξ αποστάσεως εκπαίδευσης προσελκύουν μεσοαστούς φοιτητές από τις αφρικανικές κυρίως χώρες (Burbules & Torres, 2000).

Το πανεπιστήμιο του Stanford δε, με σύνθημα «some university students don't just enroll in classes, they log-on as well» έχει περισσότερα από 200 τμήματα συνεχιζόμενης εκπαίδευσης και ένα από τα μεγαλύτερα προγράμματα τηλε-εκπαίδευσης στον κόσμο. Τα πανεπιστήμια του Maryland και της Pennsylvania αύξησαν σε διάστημα δύο χρόνων τον αριθμό των εγγραφών τους κατά 1000% και 200% αντίστοιχα, αναπτύσσοντας προγράμματα τηλε-εκπαίδευσης (Τσαμασφύρος, 2000).

Όπως δε επιχειρηματολογεί ο Bendiot (2000) για τη Μεγάλη Βρετανία, βασισμένος σε μια μάλλον δημοσιογραφική αλλά παρ'όλα αυτά συστηματική έρευνα, καταγράφεται η αίσθηση της απόβασης πολυεθνικών επιχειρήσεων σε αγγλικά πανεπιστήμια προκειμένου να υλοποιηθούν ερευνητικά προγράμματα εστιασμένα σε συγκεκριμένες επιχειρηματικές ανάγκες ή και μεταπτυχιακά προγράμματα σπουδών που θα απευθύνονται στα ενδιαφέροντα συγκεκριμένων εταιριών!

(1995), Neave & Van Vught, (1991), επισημαίνουν αφενός το ζήτημα της αύξησης στον αριθμό των φοιτητών που εισέρχονται στο πανεπιστήμιο, καθώς και αυτό της μείωσης της χρηματοδότησης του πανεπιστημιακού θεσμού από το κράτος.

Παράλληλα και συμπληρωματικά με τη βιβλιογραφία τη σχετική με τις αλλαγές στο πανεπιστήμιο, τα τελευταία χρόνια, αναπτύσσεται και μια άλλη που εντοπίζει περισσότερο στις αλλαγές στο σύγχρονο ρόλο του πανεπιστημίου υπογραμμίζοντας την απομάκρυνσή του από τον παραδοσιακό του ρόλο, όπως του αποδόθηκε ιστορικά, την περίοδο της νεωτερικότητας.

Οι Γετίμης & Ζωντήρος (2000, σελ. 146) αποτυπώνουν αυτήν την προβληματική αναφερόμενοι στα στοιχεία εκείνα που θεωρούν ότι «απαιτούνται» από το σύγχρονο πανεπιστήμιο και στοιχειοθετούν απομάκρυνση από τον παραδοσιακό του ρόλο: «...Ζητείται ένα πανεπιστήμιο ευέλικτο, ανταγωνιστικό, προσανατολισμένο στις ανάγκες της αγοράς και της οικονομίας με έμφαση στην εφαρμοσμένη έρευνα, αυτοχρηματοδοτούμενο (μείωση της δημόσιας χρηματοδότησης) το οποίο παρέχει εκπαιδευτικές υπηρεσίες σε «καταναλωτές» που υποχρεούνται να πληρώνουν εξατομικευμένα και όχι μέσω της γενικής φορολογίας».

Στο ίδιο κλίμα, ο Barnett (2000, σελ. 115) επιχειρηματολογεί πως η έννοια του πανεπιστημίου έχει χάσει την καθαρότητα που συνήθιζε να έχει στο παρελθόν. Ο Readings (1996, σελ. 55), εξηγεί δε ότι το πανεπιστήμιο, σήμερα, δεν είναι του *Humbolt* και δεν είναι πανεπιστήμιο. Τη θέση του έχει πάρει το «πανεπιστήμιο της υπέρβασης» -*university of excellence*- όπου η διανοητική δραστηριότητα και η προώθηση του πολιτισμού και της κουλτούρας έχουν αντικατασταθεί από το κυνήγι της υπεροχής και των δεικτών επίδοσης. Αυτό που ο Muller (1996, σελ. 18) ονομάζει «πανεπιστήμιο του υπολογισμού» – *university of calculation*- που καλείται να «εξυπηρετεί την εξελισσόμενη οικονομία της γνώσης, καταναλώνει εφαρμοσμένη γνώση σε απίστευτες ποσότητες και ταχύτητες ενώ οφείλει να ελέγξει την εκρηκτική του ικανότητα και να επιστρέψει στα θεμελιώδη».

Ως βασική αιτία των επαναστατικών αυτών αλλαγών, είτε στη λειτουργία, είτε στο ρόλο του πανεπιστημίου, η διεθνής βιβλιογραφία αναγνωρίζει την

επιτάχυνση της διαδικασίας της παγκοσμιοποίησης. Όμως, επικεντρώνεται σε επιμέρους ζητήματα που σχετίζονται με συγκεκριμένες αλλαγές στο χώρο της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και του πανεπιστημίου ειδικότερα, αποφεύγοντας την ολοκληρωμένη και συστηματική καταγραφή και σκιαγράφηση του πλαισίου μελέτης της εκπαιδευτικής πολιτικής στο σύγχρονο πλαίσιο. Η αφηρημένη αναφορά στη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης, καθώς και η ονομαστική αναφορά σε προκλήσεις και συνέπειες για την εκπαίδευση που συνδέονται με αυτή τη διαδικασία –σε αφαιρετικό επίπεδο- αναγνωρίζεται από τους περισσότερους συγγραφείς, μελετητές του φαινομένου ως η σημαντικότερη αιτία που επηρεάζει τη διαμόρφωση, άσκηση και εφαρμογή της πολιτικής για το πανεπιστήμιο σήμερα (Marginson & Rhoades, 2002, Rhoades & Sporn, 2002, Deem, 2001, Van Damme, 2001, Brennan & Shah, 2000 Jarvis, 2000, 1996, Γεωργαντάς, 2000, Marginson, 1999, Gordon, 1999, ΚΕΚΜΟΚΟΡ, 1999, Henkel, 1997, Green, 1997 Roger, 1997, Pannu, 1996, Carter & O' Neil, 1995).

Σε αυτή τη βάση, στις ενότητες που ακολουθούν, θα επικεντρωθούμε, κατ' αρχήν, στη διερεύνηση του περιεχομένου της διαδικασίας της παγκοσμιοποίησης. Σε δεύτερο επίπεδο όμως, θα εξειδικεύσουμε σε εκείνες τις διαφοροποιήσεις που αφορούν τόσο στη διαμόρφωση όσο και στην άσκηση της εκπαιδευτικής πολιτικής, που έχουν προκύψει ως απόρροια της επιτάχυνσης της διαδικασίας της παγκοσμιοποίησης και ευθύνονται για τις αλλαγές τόσο στη δομή και λειτουργία όσο και στο ρόλο και προσανατολισμό του πανεπιστημιακού θεσμού τα τελευταία χρόνια. Τέλος σε τρίτο επίπεδο, θα εξειδικεύσουμε στις αλλαγές που προξενεί και στις προκλήσεις που θέτει η οικοδόμηση του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης (EXAE) στο ελληνικό πανεπιστήμιο.

Συνακόλουθα, οι ειδικοί στόχοι στις ενότητες που ακολουθούν μπορούν να συνοψιστούν με την αναφορά στα εξής:

- ο Διερεύνηση του περιεχομένου της διαδικασίας της παγκοσμιοποίησης,
- ο Ανάλυση του πλαισίου διαμόρφωσης και άσκησης εκπαιδευτικής πολιτικής,

- ο Ανάδειξη των προκλήσεων που θέτει στο ελληνικό πανεπιστήμιο η συμμετοχή στον Ευρωπαϊκό Χώρο Ανώτατης Εκπαίδευσης (ΕΧΑΕ).

2. Προσεγγίζοντας την παγκοσμιοποίηση

2.1. Εισαγωγή στην προβληματική του θέματος

Κατά το Hamilton (1986, σελ. 14), η κοινωνιολογία δεν κατάφερε ποτέ να αναπτύξει μια τεχνική γλώσσα –ορολογία. Εύκολα θα μπορούσε κάποιος να επεκτείνει την παρατήρησή του για τις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες γενικά, αφού όσοι ασχολούνται με τις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες, γνωρίζουν ότι αναγκάζονται να χρησιμοποιούν την καθημερινή γλώσσα, επιχειρώντας να περιορίσουν και να ελέγξουν το μήνυμα ευρέως χρησιμοποιούμενων όρων, ώστε να τις καταστήσουν επιστημονικές έννοιες. Επιπλέον, αν και όταν κάτι τέτοιο επιτευχθεί -δηλαδή να «ενδυθεί» ένας καθημερινός όρος μια επιστημονική έννοια- δύσκολα μπορεί να απεξαρτηθεί από τον όρο προέλευσής της με συνέπεια να επέρχεται σύγχυση ως προς τη χρήση της και το περιεχόμενό της².

Ο όρος παγκοσμιοποίηση αποτελεί μια τέτοια περίπτωση καθημερινής λέξης που ενσωματώθηκε στο λεξιλόγιο των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών³. Τείνει όμως, όπως χρησιμοποιείται στο σύγχρονο πλαίσιο, όχι μόνο από τους ακαδημαϊκούς αλλά και τους πολιτικούς, τους δημοσιογράφους, τους πολίτες, να καταστεί cliché, ένα slogan, μια «Μεγάλη Ιδέα» που συμπεριλαμβάνει τα πάντα, από τις παγκόσμιες χρηματιστηριακές αγορές έως το Internet, αλλά η οποία, ταυτόχρονα, παραπλανεί ή τουλάχιστον

² Για παράδειγμα άλλο πράγμα είναι η «αξία» στην καθημερινή γλώσσα και άλλο ο όρος «αξία» στην Κοινωνιολογία.

³ Ως όρος -όπως είναι και όχι με τα παράγωγά του- χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά σε τίτλους δημοσιογραφικών κειμένων. Στις 05/10/1962 η αγγλική εφημερίδα *SPECTATOR* δημοσίευσε άρθρο με τον τίτλο: «Globalisation is indeed a staggering point» (η παγκοσμιοποίηση είναι ένα πράγματι εκπληκτικό ζήτημα). Στις 04/05/1964 δε, στην εφημερίδα *Le Monde* ο Paul Fabra αναρωτιόταν σε άρθρο του για το αν είναι ή όχι θετική εξέλιξη η παγκοσμιοποίηση των κάθε είδους ανταλλαγών: «Vers la mondialisation des échanges?» (Dagorn, 1999). Σε τίτλο κοινωνιολογικού άρθρου ο όρος εμφανίστηκε για πρώτη φορά είκοσι περίπου χρόνια μετά, το 1985, από το David Robertson (Currie, 1998).

δεν περιγράφει με ακρίβεια τις σύγχρονες συνθήκες ζωής (Held *et al.*, 1999, Robertson & Khondker, 1998).

Η παγκοσμιοποίηση είναι σίγουρα μια σκοτεινή, παρερμηνευμένη, σπανιότατα ερμηνευόμενη και συχνότατα λανθασμένα χρησιμοποιούμενη λέξη. Ταυτόχρονα όμως, αποτελεί και τον όρο με τη μεγαλύτερη πολιτική ισχύ των τελευταίων αλλά και πιθανά των επομένων χρόνων (Beck, 1999). Ισχύ που στην ουσία καλλιεργείται και προωθείται όχι από τους υπερασπιστές της αλλά από εκείνους που αντίκεινται σε ό,τι περιγράφει αυτός ο όρος. Η ύπαρξη κινήματων εναντίον της θεωρείται από τους Robertson & Khondker (1998, σελ. 31) ότι εντείνει τη συνείδηση του «παγκόσμιου» που αποτελεί συστατικό στοιχείο της.

Ο όρος παγκοσμιοποίηση, στην πιο βασική ερμηνεία του, αντανακλά την αίσθηση της μετάβασης σε μια νέα κοινωνική πραγματικότητα⁴. Αναφέρεται στις σύγχρονες, απτές και ορατές αλλαγές στις διάφορες εκφάνσεις της καθημερινής ζωής οι οποίες δεν είναι κατανοητές και βρίσκονται κυρίως εκτός του ελέγχου των δρώντων υποκειμένων (Giddens, 1999). Αναφέρεται σε όλες εκείνες τις διαδικασίες με τις οποίες τα έθνη, οι λαοί του κόσμου, ενσωματώνονται σε μια παγκόσμια κοινωνία (Albrow, 1990, Giddens, 1990, Shaw, 1994). Περιγράφει «τη σύμπτυξη του κόσμου και την εντεινόμενη συνειδητοποίησή του ως ενιαίου συνόλου⁵» (Robertson, 1992, σελ. 8). Η παγκοσμιοποίηση αναφέρεται στη δημιουργία ενός κοινού, παγκόσμιου κοινωνικού χώρου αλληλεπίδρασης στον οποίο «η εικόνα του Nelson Mandela καθίσταται πιο οικεία από το πρόσωπο της διπλανής πόρτας» (Giddens, 1999, σελ. 11). Όσο όμως και αν αυτές οι παραδοχές παρέχουν το ευρύτατο πλαίσιο των ζητημάτων στα οποία αναφέρεται και τα οποία θίγει η παγκοσμιοποίηση, δεν είναι δυνατόν να περιγράψουν τις ιδιαίτερες πτυχές, το πολυδιάστατο και σύνθετο του φαινομένου (Kellner, 2000). Ένα φαινόμενο που ο προσδιορισμός του μοιάζει με «την προσπάθεια να καρφώσεις πουτίγκα στον τοίχο» (Beck, 1999, σελ 90).

⁴ Ο Fukuyama (1992), διατηρεί άλλη άποψη, υποστηρίζοντας ότι έχει ήδη επέλθει το τέλος της ιστορίας καθώς δεν υπάρχει διαφαινόμενη πειστική εναλλακτική πρόταση στον καπιταλισμό και το φιλελευθερισμό.

⁵ "...the compression of the world and the intensification of consciousness of the world as a whole."

Οι απόπειρες σύνθεσης της ήδη μεγάλης και συνεχόμενα αυξανόμενης σχετικής βιβλιογραφίας αναδεικνύουν κατ' αρχήν το γεγονός ότι η παγκοσμιοποίηση αποτελεί διαδικασία (Beyer, 1998, Kiely, 1998, Robertson & Khondker, 1998, Held *et al.* 1999). Επιπλέον, η σχετική βιβλιογραφία εμπερικλείει τρία βασικά και αλληλεξαρτώμενα πεδία αναφοράς: το οικονομικό, το πολιτικό και το πολιτιστικό (Beyer, 1998, Giddens, 1999, Beck, 1999, Γιαννίτσης, 1999, Marginson, 1999, Hobsbawm, 2000, Rizvi, 2000, Morrow & Torres, 2000).

Μέσα σε αυτά τα ευρεία πεδία αναπτύσσονται τόσο διαφορετικές όσο και αντίθετες θέσεις σε σχέση με τη φύση και την ένταση των αλλαγών που επιφέρει η παγκοσμιοποίηση ως διαδικασία. Τα αγαπημένα θέματα διαμάχης αποτελούν: α) ο βαθμός που η παγκοσμιοποίηση αποτελεί ή όχι αποκλειστικά οικονομικό φαινόμενο, β) ο σύγχρονος ρόλος, η ισχύς και η μορφή του εθνικού κράτους και γ) το εάν και κατά πόσο η ένταση της διαδικασίας παγκοσμιοποίησης προκαλεί την πολιτιστική ενσωμάτωση σε ένα ήδη διαμορφωμένο παγκόσμιο πολιτισμό -όπως προωθείται από τα ΜΜΕ και τα παγκόσμια διαφημιστικά σύμβολα- ή υπογραμμίζει και φέρει σε αντιπαράθεση τους διάφορους τοπικούς πολιτισμούς προς την κατασκευή ή το μετασχηματισμό ενός κοινού παγκόσμιου πολιτισμού. Μέσα σε αυτό το ευρύτατο πλαίσιο περιελάσσονται επιμέρους συζητήσεις που αφορούν, ανάμεσα σε άλλα, στο βαθμό παγκοσμιοποίησης της οικονομίας, στην ανάδυση, το ρόλο και την ισχύ μη-γεωγραφικά εντοπισμένων παγκόσμιων μορφωμάτων -όπως πολυεθνικές επιχειρήσεις, διεθνή κοινωνικά κινήματα, διεθνείς ρυθμιστικοί φορείς- καθώς και στο βαθμό που η παγκοσμιοποίηση αποτελεί εμπρόθετο σχέδιο που ενορχηστρώνουν οι δυτικές κυβερνήσεις -οι Η.Π.Α. κατά κύριο λόγο- και στοχεύει στη διατήρηση της ισχύς τους παγκοσμίως. Σε σχέση με το τελευταίο ζήτημα, ένα θέμα που απασχολεί τους μελετητές της παγκοσμιοποίησης είναι ο βαθμός στον οποίο το αναλυτικό πλαίσιο του κέντρου-περιφέρειας έχει ακόμα ισχύ ή τείνει να αντικατασταθεί από άλλα, νέα αναλυτικά σχήματα, δεδομένης της διαμορφούμενης καινούριας παγκόσμιας αρχιτεκτονικής. Σε συνάρτηση με τις θέσεις που τηρούν όσοι μελετούν τη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης ποικίλουν και οι απόψεις για τις

αιτίες και τις ιστορικές ρίζες του φαινομένου.

2.2. Τα πεδία αναφοράς

2.2.1. Το οικονομικό πεδίο

Όσον αφορά στο οικονομικό πεδίο, ένα θέμα που φαίνεται να διχάζει τους μελετητές είναι η διαφορά έμφασης που δίνεται στην οικονομική διάσταση της παγκοσμιοποίησης. Το ζήτημα που προβληματίζει έντονα είναι ο βαθμός στον οποίο η παγκοσμιοποίηση πρέπει να θεωρείται ή όχι αποκλειστικά οικονομικό φαινόμενο (Held *et al.*, 1999, Beck, 1999, Κοτζιάς, 1999). Αρκετοί συγγραφείς στηριζόμενοι σε μια αποκλειστικά οικονομική οπτική παραβλέπουν παντελώς ή τουλάχιστον εξαρτούν τις αλλαγές στα άλλα πεδία –το πολιτικό και πολιτιστικό- από τις σύγχρονες εξελίξεις στις διεθνείς επιχειρήσεις και στις παγκόσμιες χρηματιστηριακές αγορές και εμπορικές συναλλαγές. Σε αντίθεση με τους πρώτους συγγραφείς υπάρχουν άλλοι που υποστηρίζουν πως η παγκοσμιοποίηση, υπό την οικονομική της προοπτική, έχει καταφέρει να μεταμορφώσει συθέμελα την ανθρώπινη δράση, καθώς και εκείνοι που παρουσιάζουν την πραγματικότητα μιας ουσιαστικά διεθνοποιημένης οικονομίας περιορισμένης σε τρία μεγάλα περιφερειακά μπλοκ –Βόρεια Αμερική, Ευρώπη, Νοτιοανατολική Ασία.

Οι πρώτοι περιγράφουν την ανάδυση μιας κοινής παγκόσμιας αγοράς που λειτουργεί με βάση το νεοφιλελεύθερο πρότυπο (Leyshon, 1996, Milani, 1999, Ανδριανόπουλος, 1999, Apple, 2000). Ανάλογα μάλιστα με το ιδεολογικό πλαίσιο από το οποίο εκκινούν είτε καλωσορίζουν τον θρίαμβο της ατομικής αυτονομίας και της κυριαρχίας της αγοράς σε βάρος του κράτους είτε θεωρούν ότι η σύγχρονη (οικονομική) παγκοσμιοποίηση αντανakλά το θρίαμβο του καταπιεστικού παγκόσμιου καπιταλισμού. Από όποια ιδεολογική βάση και αν ξεκινούν όμως, επιχειρηματολογούν σχετικά με την κυριαρχία της οικονομίας και του νεοφιλελευθερισμού σε βάρος της πολιτικής (Ohmae,

1991, 1995). Διακρίνουν, δε, την απο-εθνικοποίηση⁶ των επιχειρήσεων και τη μετατροπή τους από πολυεθνικές (multinational) σε δι-εθνικές επιχειρήσεις (transnational)⁷, χαρακτηρίζοντας αυτήν την πραγματικότητα από αναπόφευκτη έως και επιθυμητή (Korten, 1995, Readings, 1996, Holly, 1996, Brodie, 1997, Kiely, 1998). Είναι χαρακτηριστικό και ταυτόχρονα συνοψίζει τις σκέψεις τους, το επιχείρημα του Drache (1997, σελ. 31) ότι «η επέκταση των αγορών παγκοσμίως δεν έχει προηγούμενο σε αυτόν τον αιώνα. Με τις εθνικές οικονομίες περισσότερο ανοιχτές από ποτέ, οι χώρες έχουν μικρή δυνατότητα να επιδιώξουν ανεξάρτητες οικονομικές πολιτικές καθώς οι εταιρίες λειτουργούν, όλο και περισσότερο, χωρίς αναφορά στα τοπικά σύνορα. Τα εθνικά κράτη φαίνονται να έχουν χάσει τον έλεγχο μεγάλου μέρους του οικονομικού τους πεπρωμένου από την παγκόσμια «μπουλντόζα» που σκοπεύει να χτίσει ένα νέο κόσμο στα ερείπια των κάποτε πανίσχυρων εθνικών κρατών». Ο Ohmae (1991) μάλιστα υποδεικνύει στις εθνικές κυβερνήσεις ότι η προσκόλληση στους παραδοσιακούς τους ρόλους ως οικονομικών διαχειριστών των εθνικών τους οικονομιών είναι μάλλον μάταιη γιατί οι εθνικές οικονομίες δεν υπάρχουν πια.

Οι δεύτεροι αντιμετωπίζουν την παγκοσμιοποίηση ως μύθο, υποστηρίζοντας ότι στην ουσία δεν υφίσταται. Επιχειρήματά τους είναι ότι τα επίπεδα της οικονομικής αλληλεξάρτησης δεν είναι ιστορικά πρωτόγνωρα, ενώ οι εμπορικές συναλλαγές έχουν μάλλον περιφερειακό παρά παγκόσμιο χαρακτήρα (Hirst & Thompson, 1998, Kebedjian, 1999, Marginson, 1999, Τομπάζος, 1999, Μελάς, 1999). Παρουσιάζουν τη συζήτηση για την παγκοσμιοποίηση ως «ιδεολόγημα της άρχουσας τάξης» (Μελάς 1999, σελ. 17) «για να ενοχοποιούνται στα μάτια της κοινής γνώμης όσοι εργαζόμενοι δεν αποδέχονται τη χειροτέρευση της θέσης τους, όσοι δεν αποδέχονται το σφαγιασμό τους στην υποτιθέμενη προσπάθεια της κοινωνίας να

⁶ Προς υποστήριξη αυτού του επιχειρήματος, ο πρόεδρος της «αμερικανικής» εταιρίας NCR είχε δηλώσει ότι: «Όταν ρωτήθηκα πρόσφατα για την ανταγωνιστικότητα των Ηνωμένων Πολιτειών, απάντησα ότι δεν το είχα σκεφτεί ποτέ μου. Εμείς της NCR πιστεύουμε ότι είμαστε μια διεθνώς ανταγωνιστική επιχείρηση, η οποία κατά τύχη εδρεύει στις Η.Π.Α.» (Laforntain & Muller, 1999, σελ. 90)

⁷ Μια πολυεθνική εταιρία λαμβάνει πολλές εθνικές ταυτότητες, διατηρώντας σχετικά αυτόνομη παραγωγή και εγκαταστάσεις σε διάφορες χώρες. Η διεθνική εταιρία ενσωματώνει τις παγκόσμιες λειτουργίες της σε κάθετα ενοποιημένα δίκτυα προμηθευτών (Korten, 1995, σελ. 125).

προσαρμοσθεί και να σταθεροποιηθεί στο νέο διεθνές περιβάλλον» (Βεργόπουλος, 1999, σελ. 11). Σε αντίθεση με τους πρώτους, θεωρούν ότι το κράτος όχι μόνο δεν έχει χάσει από την ισχύ του, στο σύγχρονο πλαίσιο, αλλά αντίθετα διατηρεί τον έλεγχο της διεθνούς οικονομικής δραστηριότητας ενώ ταυτόχρονα αποτελεί τον ενορχηστρωτή, τον αρχιτέκτονα της διεθνοποίησης των αγορών και της οικονομίας (Hirst & Thompson, 1998, Held *et al.* 1999). Ιδιαίτερης αναφοράς, στο σχετικό πλαίσιο, χρήζει η θεώρηση του Wallerstein (1987). Η προσέγγισή του για το παγκόσμιο σύστημα σχετίζει την παγκοσμιοποίηση με τον καπιταλισμό. Για το Wallerstein (1987) η παγκοσμιοποίηση σηματοδοτεί την ανάπτυξη ενός ενοποιημένου παγκόσμιου συστήματος που κυριαρχείται από τις κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις που επιβάλλει ο καπιταλισμός. Υπ' αυτήν την έννοια, η διάκριση μεταξύ οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών διαστάσεων της παγκοσμιοποίησης, κατά το Wallerstein (1987), είναι μάλλον τεχνητή.

2.2.2. Πολιτικό πεδίο

Στο πολιτικό πεδίο, οι συζητήσεις αφορούν στο ρόλο, τη μορφή και την ισχύ του εθνικού κράτους όπως αυτά διαμορφώνονται από τη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης στο σύγχρονο πλαίσιο. Η διαμάχη εντοπίζεται στο εάν τα εθνικά κράτη διατηρούν ακόμα την αυτονομία τους, την κυρίαρχη εξουσία στον καθορισμό των εθνικών τους πολιτικών ή ένα μεγαλύτερο, παγκόσμιο πολιτικό σύστημα, στο οποίο τα εθνικά κράτη συμμετέχουν, (οφείλει να) λαμβάνεται υπόψη όσον αφορά στον καθορισμό της εκάστοτε πολιτικής (Beyer, 1998). Αναφορές σε αυτή τη διαμάχη έγιναν σε προηγούμενες παραγράφους αναφορικά με τη σχέση των σύγχρονων εθνικών κρατών με την οικονομία. Δίπλα στην άποψη που θέλει τα εθνικά κράτη κυρίαρχους στον καθορισμό των εθνικών τους πολιτικών, αναπτύσσεται η αντίληψη που υποστηρίζει πως η παγκοσμιοποίηση μετασχηματίζει την ισχύ, τις λειτουργίες και την εξουσία των εθνικών κυβερνήσεων. Ενώ, θεωρητικά τουλάχιστον, τα κράτη συνεχίζουν να διατηρούν την ύστατη εξουσία εντός των συνόρων τους, αυτή ουσιαστικά αντιπαράκειται, σε ποικίλους βαθμούς, με την

επεκτεινόμενη δικαιοδοσία υπερεθνικών μορφωμάτων στον καθορισμό εθνικών πολιτικών. Τα υπερεθνικά αυτά μορφώματα αναλόγως της φύσης και θέσης τους -είτε είναι υπερεθνικοί οργανισμοί, διεθνή κοινωνικά κινήματα ή πολυεθνικές επιχειρήσεις- δύνανται να επηρεάζουν και συνδιαμορφώνουν τις εθνικές πολιτικές στη βάση της διεθνούς νομοθεσίας, της εκφρασμένης (διεθνώς) κοινωνικής απαίτησης ή της ταύτισής τους με τα εθνικά συμφέροντα. Με αυτή την έννοια, η παγκόσμια τάξη δεν μπορεί πλέον να θεωρείται αποκλειστικά κρατο-κεντρική. Αντίθετα, σύμφωνα με αυτή τη δεύτερη αντίληψη, η εξουσία που, τουλάχιστον στην περίοδο της νεωτερικότητας, μοιραζόταν μεταξύ των εθνικών κρατών διαχέεται, στο σύγχρονο πλαίσιο, μεταξύ δημοσίων και ιδιωτικών φορέων στο τοπικό, εθνικό, περιφερειακό και παγκόσμιο επίπεδο.

2.2.3 Πολιτιστικό πεδίο

Στο πολιτιστικό πεδίο⁸, η διαμάχη εντοπίζεται μεταξύ αυτών που αναγνωρίζουν την ανάδυση μιας μορφής παγκόσμιας «πολιτικής ορθότητας» (politically correct) -όπως προωθείται από ένα κοινό δυτικό εμπορικό πολιτισμό- που απειλεί τις τοπικές και εθνικές ταυτότητες, κουλτούρες και παραδόσεις και αυτών που επιχειρηματολογούν ότι η διαδικασία της παγκοσμιοποίησης δεν εξαλείφει αλλά αντίθετα υπογραμμίζει το τοπικό (Appadurai, 1990, 1996, Ritzer, 1993, Axford, 1995, Robertson, 1995, Featherstone, 1995, Pieterse, 1995, Beyer, 1998, Beck, 1999, Held *et al.*, 1999). Δεδομένου ότι εικόνες όπως τα MacDonaldis, ο Marlboro Man, η Coca Cola εξάγονται σε όλο τον κόσμο, φαίνεται πως αυτό αποτελεί για κάποιους το όριο στο οποίο αρχίζει η παγκόσμια ομογενοποίηση της κουλτούρας στην οποία η εκάστοτε τοπική παράδοση δίνει τη θέση της στην αμερικανική κουλτούρα της υπερκατανάλωσης. Σε αυτό το σημείο, βέβαια, λαμβάνει ιδιαίτερη αξία η θέση του Robertson (1995), σε απάντηση αυτών που θεωρούν την παγκοσμιοποίηση ως ομογενοποιητική διαδικασία που καταργεί

⁸ Στο σημείο αυτό θα ήταν χρήσιμο να διαχωρίσουμε την έννοια «πολιτισμό», που αναφέρεται σε υλικά επιτεύγματα μιας κοινωνίας, από την έννοια της «κουλτούρας», που σχετίζεται με την πολιτιστική κληρονομιά.

το εθνικό. Αμφισβητώντας, ή μάλλον υπενθυμίζοντας τα δεδομένα της «εφεύρεσης» της παράδοσης και της «κατασκευής» του εθνικού, υποστηρίζει ότι η θέση περί ομογενοποίησης της κουλτούρας και κατάργησης του εθνικού είναι μάλλον υποκριτική!

Ειδικά για το Featherstone (1995, σελ. 6) η συζήτηση για τις πολιτιστικές συνέπειες της παγκοσμιοποίησης αποτυπώνεται ελαφρώς διαφορετικά. Υποστηρίζει ότι η διαδικασία της παγκοσμιοποίησης υπονοεί ταυτόχρονα δύο εικόνες. Η πρώτη, εμπεριέχει την επέκταση, προς τα έξω, σε παγκόσμιο επίπεδο, μιας συγκεκριμένης κουλτούρας η οποία συγκροτείται από ετερογενείς κουλτούρες που ενσωματώνονται σε μία κυρίαρχη που τελικά καλύπτει όλον τον κόσμο. Η δεύτερη, περιγράφει τη συμπίεση που υφίστανται οι διαφορετικές κουλτούρες. Πράγματα που πριν ήταν διαχωρισμένα, τώρα έρχονται σε επαφή και αντιπαράθεση. Οι διαφορετικές τοπικές και διεθνείς κουλτούρες συσσωρεύονται η μία πάνω στην άλλη χωρίς εμφανή οργάνωση. Σχηματίζεται δε μια υπερβολική «ποσότητα» κουλτούρας ώστε είναι αδύνατον να οργανωθεί με μέσα προσανατολισμού και πρακτικής γνώσης.

Η σημαντική συνεισφορά της συζήτησης, για τις συνέπειες της παγκοσμιοποίησης στο πολιτιστικό επίπεδο, έγκειται στην αναζήτηση του ρόλου του τοπικού στο σύγχρονο παγκοσμιοποιούμενο πλαίσιο ενώ συνεισφέρει σημαντικά στην αναγνώριση και περιγραφή της σύνθεσης των σύγχρονων κοινωνιών. Αναδεικνύει δε ζητήματα που διατρέχουν και τα τρία ευρεία πεδία –οικονομικό, πολιτικό, πολιτιστικό- στα οποία επικεντρώνεται η συζήτηση για την παγκοσμιοποίηση.

Δύο αλληλένδετα τέτοια ζητήματα που εδώ θα θιγούν, γιατί χρήζουν ιδιαίτερης αναφοράς είναι αυτό που έχει αποτυπωθεί στην αγγλική βιβλιογραφία ως westernization –δυτικοποίηση - καθώς και η συζήτηση που λαμβάνει χώρα με αφορμή τη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης σε σχέση με την αναλυτική ισχύ του κυρίαρχου (μέχρι την προηγούμενη, τουλάχιστον, δεκαετία) ερμηνευτικού πλαισίου κέντρο–περιφέρεια.

Το πρώτο ζήτημα αφορά στο βαθμό που η παγκοσμιοποίηση αντιμετωπίζεται απλά ως η επέκταση της δυτικής ισχύος και επιρροής σε όλα τα πεδία – οικονομικό, πολιτικό, πολιτιστικό- σε όλο τον πλανήτη. Για κάποιους η

παγκοσμιοποίηση γίνεται απλώς αντιληπτή ως η παγκόσμια διάχυση των επιτευγμάτων της νεωτερικότητας, ο δυτικός εκσυγχρονισμός -western modernization⁹- όπως έχει αποτυπωθεί στην αγγλική βιβλιογραφία (Spybey, 1996). Αυτή, για παράδειγμα, είναι η άποψη που υποστηρίζει ο Wallerstein (1987), όταν, στην προσέγγισή του για το παγκόσμιο σύστημα (world-systems theory), υποστηρίζει ότι η παγκοσμιοποίηση ουσιαστικά εκκινεί από και συμπορεύεται με την ανάπτυξη και επέκταση του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος. Ο Kellner (2000), επίσης, όταν επιχειρηματολογεί ότι ο όρος παγκοσμιοποίηση έχει καθαρά χρηστική αξία αντικαθιστώντας ήδη υπάρχοντες αλλά αξιολογικά φορτισμένους όρους, όπως είναι αυτοί του ιμπεριαλισμού και της νεωτερικότητας, παρέχει μια άλλη διάσταση στη συζήτηση περί δυτικού σχεδίου που πραγματοποιείται ακόμα και μόνο μέσω της αναφοράς σε αυτόν τον όρο.

Ο Ritzer (1993), στο ίδιο πνεύμα, συνδέει το ζήτημα της δυτικοποίησης με τη συζήτηση για την πολιτιστική ομογενοποίηση ή ετερογένεια, αρθρώνοντας το επιχειρήμα του περί Μακντοναλντοποίησης (Macdonaldization). Σε αντίθεση με το Beck (1996) που θεωρεί ότι η άποψη περί Μακντοναλντοποίησης είναι λανθασμένη, εδώ υποστηρίζουμε ότι μάλλον παραβλέπει κάποια άλλα σύγχρονα δεδομένα που καθιστούν την άποψή του μερική. Ο Ritzer (1993), συγκεκριμένα, θεωρεί ότι οι αρχές λειτουργίας (η τυποποίηση του προϊόντος και ο τρόπος παράδοσής του) των fast food (ταχυφαγείων) έρχονται να κυριαρχήσουν σε όλο και περισσότερους τομείς της αμερικάνικης κοινωνίας καθώς και του υπόλοιπου κόσμου. Ειδικότερα υποστηρίζει ότι γινόμαστε μάρτυρες της Μακντοναλντοποίησης της κοινωνίας και του κόσμου. Μιας διαδικασίας που γίνεται ορατή όχι μόνο στο φαγητό, αλλά και στην εκπαίδευση, στην παιδική φροντίδα, στα supermarkets, ακόμα και στη λειτουργία των τραπεζών κλπ.

Μια απάντηση στο επιχειρήμα του Ritzer (1993), δίνουν οι Featherstone (1995) και Robertson (1992, 1995). Οι δύο αυτοί συγγραφείς θεωρούν πως τα

⁹ Στο σημείο αυτό καθίσταται εμφανές ένα πρόβλημα της κατεστημένης ελληνικής μετάφρασης του όρου αγγλικού όρου modernity ως «νεωτερικότητα». Αυτή η μετάφραση δεν λαμβάνει υπόψη της τους συσχετιζόμενους με αυτόν αγγλικούς όρους όπως modernization ή modern. Συνεπώς αναγκαζόμαστε να μεταφράσουμε τον όρο modernization ως «εκσυγχρονισμό» και το αναφέρουμε για την αποφυγή παρεξηγήσεων.

πολιτιστικά μηνύματα, που προέρχονται κυρίως από τις Η.Π.Α., γίνονται δεκτά και μεταφράζονται διαφορετικά στους διάφορους τόπους που επικοινωνούν με το κέντρο με πληθώρα διαφορετικών τρόπων, προσαρμόζοντάς τα στη δική τους κουλτούρα. Στο ίδιο πνεύμα, υποστηρίζεται ότι τα εθνικά σύμβολα είναι πράγματι διαθέσιμα για διαφορετικές παγκόσμιες μεταφράσεις και κατανάλωση. Σε αυτό το σημείο μπορεί να αναφερθεί το ενδιαφέρον επιχείρημα του Billington (1992, στο Robertson, 1995 σελ. 38) ότι ο Shakespeare δεν ανήκει πια στην Αγγλία, έχει λάβει παγκόσμια σημασία. Αρκετοί μάλιστα, δείχνουν να έχουν υποτιμήσει το ρεύμα των ιδεών και πρακτικών που προέρχονται από τον αποκαλούμενο τρίτο κόσμο και «μεταναστεύουν» στις υποτιθέμενα κυρίαρχες κοινωνίες και περιοχές του κόσμου¹⁰. Εξάλλου, δεν πρέπει να υποτιμάται, επίσης, η δυνατότητα αμφίδρομης επικοινωνίας που παρέχουν οι σύγχρονες τεχνολογίες -π.χ. το Διαδίκτυο. Επιπρόσθετα, μια άλλη διάσταση παρέχεται και από τη χρήση του όρου «παγκοσμιοποίηση» –glocalization¹¹. Ο όρος αυτός αποτυπώνει τη στρατηγική των πολυεθνικών επιχειρήσεων να προσαρμόζουν τα προϊόντα τους προκειμένου να ανταποκρίνονται σε μια διαφοροποιημένη παγκόσμια αγορά. Είναι χαρακτηριστικό πως υποστηρίζεται ότι η Coca Cola δεν αποτελεί πολυεθνική αλλά πολύ-τοπική εταιρία (Featherstone, 1995, σελ. 118).

Σε κάθε περίπτωση, ακόμα και αν αποδεχτούμε την άποψη του Giddens (1990, 1991) ότι η παγκοσμιοποίηση αποτελεί συνέπεια της περιόδου της νεωτερικότητας, μια άποψη την οποία κριτικάρει σφόδρα ο Robertson (1992, 1995), ή δεχτούμε απλά την άποψη που διατυπώνει ο Beyer (1998), ότι

¹⁰ Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα της Γαλλίας, μιας χώρας που αν μη τι άλλο προστατεύει όσο καμία άλλη την εθνική της ταυτότητα, και της μουσικής Rai που ακούγεται παντού σε αυτή τη χώρα και προέρχεται από τη Βόρεια Αφρική (Αλγερία κυρίως). Ακόμα και αν υποστηριχθεί ότι αυτό οφείλεται στην ειδική σχέση των δυο χωρών (η Αλγερία υπήρξε αποικία της Γαλλίας), το επιχείρημα δεν πείθει μια και λόγω ακριβώς αυτής της σχέσης θα περίμενε κανείς την αντίστροφη πορεία, αναφορικά με την εξαγωγή κουλτούρας.

¹¹ Ο όρος, στη μετάφραση του βιβλίου του Beck (1999), έχει μεταφραστεί ως παγκοσμιοεντοπιότητα, που δεν αποτυπώνει την αίσθηση της διαδικασίας που υπονοεί ο αγγλικός όρος (κατάληξη -ation). Για αυτό το λόγο και χρησιμοποιούμε αυτόν τον διαφορετικό νεολογισμό. Αποτελεί μετάφραση ιαπωνικού όρου και αναφέρεται σε μια παγκόσμια στρατηγική που δεν επιθυμεί να επιβάλλει ένα καθορισμένο προϊόν ή εικόνα, αλλά αντίθετα προωθεί την προσαρμογή του προϊόντος ή της εικόνας του στις απαιτήσεις συγκεκριμένων αγορών (Featherstone, 1995, σελ.10). Αποτελεί μάλιστα την πιο δημοφιλή στρατηγική των πολυεθνικών όταν επιθυμούν να προσαρμόσουν τα προϊόντα τους σε τοπικές αγορές με σκοπό να γίνουν πιο εύκολα αποδεκτά από αυτές. Έτσι, βλέπουμε στις διαφημίσεις στην Ελλάδα την «παραδοσιακή» γιαγιά να πίνει Coca-Cola ή τον παππού να επισκέπτεται τα McDonalds με τον εγγονό του.

δηλαδή αυτό που επέτρεψε την παγκόσμια επέκταση της ευρωπαϊκής ή δυτικής εξουσίας -και κουλτούρας συνακόλουθα- ήταν, κατά βάση, η καλύτερη τεχνογνωσία (καλύτερα όπλα, περισσότερη υγεία, αποδοτικότερη διοίκηση κλπ) δεν αποδεικνύουμε ότι η παγκοσμιοποίηση συγκροτείται αποκλειστικά από αυτές τις τεχνικές και τεχνολογικές συμβολές¹². Υποτιμάμε μάλιστα τις πολιτιστικές διαστάσεις αυτής της διαδικασίας καθώς και το ρόλο και τη διείσδυση μη-δυτικών δρώντων στον αποκαλούμενο δυτικό πολιτισμό έστω και αν αυτή βρίσκεται ακόμα στα πρώτα της βήματα (Featherstone, 1995). Τη δική τους διάσταση στη συζήτηση περί δυτικοποίησης δίνουν και οι Robertson & Khondker (1998) που εντοπίζουν τα αίτια της «διαμάχης» στο γεγονός ότι οι δυτικοί συγγραφείς καθιέρωσαν τον όρο της παγκοσμιοποίησης με αποτέλεσμα οι μη δυτικοί μελετητές του φαινομένου να θεωρήσουν ότι αυτός δεν είναι τίποτα άλλο από μια νέα εκδοχή της συζήτησης γύρω από τη θεωρία του εκσυγχρονισμού (modernization theory). Σε κάθε περίπτωση, οι απαντήσεις στο ζήτημα της δυτικοποίησης σχετίζονται αφενός μεν με το κατά πόσο ο καθένας αντιμετωπίζει την παγκοσμιοποίηση ως οικονομικό αποκλειστικά φαινόμενο, αφετέρου δε και με τις απαντήσεις που δίνει στο δίλημμα της πολιτιστικής ομογενοποίησης ή ετερογένειας.

3. Η πολυπρισματικότητα των απόψεων και η προσπάθεια ολιστικής τους σύνθεσης.

3.1. Θέσεις και αντιθέσεις

Αυτοί που αντιμετωπίζουν την παγκοσμιοποίηση ως μύθο -διατηρώντας μια ξεκάθαρα οικονομικίστικη προσέγγιση του φαινομένου- επιμένουν και στην αντίληψη ότι η διεθνοποίηση της οικονομίας δεν συνοδεύτηκε από ανάλογη

¹² Η θεωρία του εκσυγχρονισμού -modernization theory- προτείνει ότι η εκβιομηχάνιση είναι μια βασικά απελευθερωτική και προοδευτική δύναμη. Ως συνέπεια θεωρείται ότι οι δυτικές εκβιομηχανισμένες κοινωνίες, που αποτελούν πρότυπο, οφείλουν να βοηθήσουν τις υπανάπτυκτες -και όχι μη ανεπτυγμένες- παραδοσιακές κοινωνίες του τρίτου κόσμου να ακολουθήσουν. Ως θεωρία, είχε επηρεάσει τόσο τις δυτικές κυβερνήσεις όσο και υπερεθνικούς οργανισμούς (όπως η Παγκόσμια Τράπεζα) στις συναλλαγές τους με τον τρίτο κόσμο. Στο σύγχρονο πλαίσιο όμως δεν έχει την ίδια επιρροή στην πολιτική σκέψη, λόγω της σκληρής κριτικής την οποία έχει υποστεί (Giddens, 1983). Φαίνεται δε να έχει αντικατασταθεί ως πολιτική φιλοσοφία από το νεοφιλελευθερισμό (Τομπάζος, 1999, Μπασαντής, 2000).

«διάβρωση» των ανισοτήτων μεταξύ βορρά-νότου αλλά, αντίθετα, οδήγησε στην περιθωριοποίηση των κρατών του νότου, τα οποία τείνουν να αποκλείονται από τις εντεινόμενες διεθνείς οικονομικές συναλλαγές (Hirst & Thompson, 1998). Ως συνέπεια, διαμορφώνεται η άποψη ότι οι βαθιά ριζωμένες μορφές ανισότητας και ιεραρχίας, οι δομές εξάρτησης στην παγκόσμια οικονομία δεν έχουν αλλάξει, παρά σε ένα μικρό βαθμό στο πέρασμα του αιώνα. Η υποτιθέμενη δε αλληλεξάρτηση μεταξύ των οικονομιών όπως υποστηρίζεται από άλλους μελετητές του φαινομένου είναι και αυτή μύθος (Held *et al.*, 1999). Διατηρώντας την ίδια οικονομική σκοπιά, άλλοι συγγραφείς επιχειρηματολογούν πως η δομή «κέντρο – περιφέρεια» αντικαθίσταται από μια πιο σύνθετη αρχιτεκτονική οικονομικής εξουσίας (Held *et al.*, 1999), που συγκροτείται από περιφέρειες (π.χ. ΕΕ, NAFTA, APEC, MERCOSUR, GCC, ACC, AMU, κλπ) όπου τα κέντρα δεν είναι και τόσο ευδιάκριτα (Lingard, 2000). Μαζί με αυτό το επιχείρημα, μπορεί να τεθεί και η άποψη που διατυπώνει ο Hoogvelt (1997, στους Held *et al.*, 1999, σελ. 8) και θεωρεί ότι το αναλυτικό πλαίσιο «κέντρο–περιφέρεια», σήμερα, δεν αντανakλά μια γεωγραφική διάκριση αλλά τον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας. Δηλαδή ότι η διαίρεση βορρά-νότου, πρώτου-τρίτου κόσμου έχει, στο σύγχρονο πλαίσιο, υπό την επίδραση της διαδικασίας της παγκοσμιοποίησης, μεταναστεύσει μέσα στις μεγαλύτερες πόλεις του κόσμου. Έτσι, αντί της παραδοσιακής πυραμιδικής δομής, ο Hoogvelt προτείνει μια διάταξη τριών ομόκεντρων κύκλων που ο καθένας διαπερνά τα εθνικά σύνορα αντιπροσωπεύοντας αντίστοιχα τις elites, τους ενσωματωμένους και τους περιθωριοποιημένους. Ο Featherstone (1995, σελ. 12), προσθέτει μια ακόμα διάσταση, υιοθετώντας μια μάλλον πολιτιστική προσέγγιση. Υποστηρίζει ότι δεν είναι πλέον δυνατόν να συλλάβουμε το παγκόσμιο στη βάση της κυριαρχίας ενός κέντρου πάνω στις περιφέρειές του. Μάλλον φαίνεται να υπάρχει ένας αριθμός ανταγωνιζόμενων κέντρων που επιφέρουν αλλαγές στην παγκόσμια ισορροπία δυνάμεων μεταξύ των εθνικών κέντρων και μπλοκ και δημιουργούν νέες μορφές αλληλεξάρτησης παρά εξάρτησης. Αυτό, βέβαια, δεν δείχνει μια κατάσταση ισότητας μεταξύ των συμμετεχόντων αλλά μια διαδικασία όπου περισσότεροι παίχτες μπαίνουν στο παιχνίδι και απαιτούν

πρόσβαση στα μέσα επικοινωνίας και το δικαίωμα να ακουστούν. Η επέκταση και η ταχύτητα των μορφών επικοινωνίας κάνει πιο δύσκολο για τις κυβερνήσεις να αστυνομεύουν και να ελέγξουν τον όγκο των πληροφοριών και των εικόνων που διαπερνούν τα σύνορά τους.

Οι αντιλήψεις για τις ιστορικές ρίζες και τα αίτια του φαινομένου διαμορφώνονται με βάση τις απόψεις που διατυπώνονται για τη φύση, το χαρακτήρα και τις προκλήσεις που επιφέρει η διαδικασία της παγκοσμιοποίησης.

Ορισμένοι συγγραφείς εντοπίζουν τις ρίζες της στην ανάδυση των παγκόσμιων θρησκειών που εγκαθίδρυσαν την «παγκοσμιοποιητική» προβληματική (Morrow & Torres, 2000). Ο Wallerstein (1987), συνδέοντας την παγκοσμιοποίηση με τον καπιταλισμό και τη λογική της παγκόσμιας οικονομίας, τοποθετεί την εκκίνηση της παγκοσμιοποιητικής διαδικασίας γύρω στο 15^ο αιώνα. Ο Giddens (1990) δε, που αναγνωρίζει στην παγκοσμιοποίηση την κυριότερη συνέπεια της περιόδου της νεωτερικότητας, ταυτίζει την εκκίνησή της με αυτήν της περιόδου της νεωτερικότητας το 18^ο αιώνα.

Το ενδιαφέρον όμως δεν εστιάζεται τόσο πολύ στο χρονικό εντοπισμό εκκίνησης αυτής της διαδικασίας, όσο στην εξήγηση των αιτιών χάρη στις οποίες η παγκοσμιοποίηση επιταχύνθηκε έντονα τα τελευταία είκοσι χρόνια (Κοτζιάς, 1999, Giddens, 1999, Capella, 2000, Hobsbawm, 2000). Χωρίς να εξαντλούμε την πολλαπλότητα των εξηγήσεων που έχουν δοθεί για την επιτάχυνση αυτής της διαδικασίας –που εμπλέκουν σύγχρονες οικονομικές, τεχνολογικές πολιτιστικές και πολιτικές αλλαγές (Held *et al.* 1999)- δύο φαίνονται να είναι οι βασικές αιτίες στις οποίες ταυτίζονται οι μελετητές του φαινομένου. Η οικονομική λογική τη συνδέει με την κυριαρχία της νεοφιλελεύθερης φιλοσοφίας και του καπιταλιστικού προτύπου ανάπτυξης στην πολιτική σκέψη και τις πολιτικές επιλογές (Hist & Thompson, 1998, Held *et al.*, 1999, Μπασαντής, 2000, Τομπάζος, 2000). Μια ευρύτερα αποδεκτή άποψη, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι δύο απόψεις είναι ασύνδετες μεταξύ τους, προκρίνει την επανάσταση στο χώρο των τεχνολογιών και της πληροφορίας ως την κινητήρια δύναμη πίσω από την παγκοσμιοποίηση (Robertson, 1992, Held, 1996, Beck, 1999, Κοτζιάς, 1999, Hobsbawm, 2000).

Σε αντίθεση με το παρελθόν, η τεχνολογική αλλαγή στο σύγχρονο πλαίσιο δεν αποτελεί το σποραδικό, τυχαίο αποτέλεσμα διαδικασιών που οδηγούν στο μετασχηματισμό οικονομικών, κοινωνικών σχέσεων σε εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο –όπως για παράδειγμα συνέβη με τη βιομηχανική επανάσταση. Η ουσιαστική διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι σήμερα αναπτύσσεται συνειδητή στρατηγική, η οποία επενδύει μαζικά στην τεχνολογία και στη γνώση και τις αναγάγει σε μεθοδευμένα και ισχυρά εργαλεία οικονομικής και πολιτικής δύναμης και ανατροπής ισορροπιών, ίσως όχι τόσο με την ενσωμάτωσή τους σε νέα οπλικά συστήματα, όσο σε νέες οικονομικές διαδικασίες με παγκόσμια επιρροή (Γιαννίσης, 1999, σελ. 17-18). Η προσφορά της επανάστασης στο χώρο των νέων τεχνολογιών έγκειται στο γεγονός ότι εντείνει τη συνείδηση του παγκόσμιου (Roseneau, 1990, Beck, 1999, Hobsbawm, 2000) με διάφορους και διαφορετικούς τρόπους. Οι επιχειρήσεις δύνανται να αποκεντρώνουν τα διάφορα τμήματα της παραγωγής κατά τα συμφέροντά τους. Χάρη στις δυνατότητες των νέων τεχνολογιών έγινε εφικτή η αντικατάσταση (Brown & Lauder, 1992, Drache, 1997, Beck, 1999) ή έστω η εξαγωγή (Ball, 1998, Kielly, 1998) του φορντικού μοντέλου παραγωγής. Οι χρηματιστηριακές αγορές όλου του πλανήτη αλληλοσυνδέονται και αλληλοεπηρεάζονται καθ' όλη τη διάρκεια του εικοσιτετραώρου. Διεθνή γεγονότα δε, ανάγονται -ή καλύτερα «υπάγονται»- σε τοπικά προβλήματα μέσω της μεταφοράς τους από τις δορυφορικές τηλεοράσεις ή το Internet¹³ (Roseneau, 1990).

Σε αυτό το πολυδιάστατο και αμφισβητούμενο, όσον αφορά το περιεχόμενό του, πλαίσιο είναι αναγκαίο –επιβάλλεται σχεδόν- να ξεκαθαρίζεται η οπτική γωνία υπό την οποία προσεγγίζει κανείς τις προκλήσεις που θέτει η επιτάχυνση της διαδικασίας της παγκοσμιοποίησης.

3.2. Σύνθεση

Οι Held *et al.* (1999, σελ. 15-16) παρέχουν ίσως την πιο πλήρη, συστηματική

¹³Έχει ενδιαφέρον να εξετάσει κανείς τα πλεονεκτήματα που απέκτησαν οι *zapatistas* κηρύσσοντας ηλεκτρονικό πόλεμο, μέσω του Internet, εναντίον της μεξικάνικης κυβέρνησης όπως περιγράφεται από τον Kellner (2000, σελ. 310-311).

και ισορροπημένη -όσον αφορά στις διαστάσεις της- αποτίμηση (ερμηνεία) της διαδικασίας της παγκοσμιοποίησης που θα καθοδηγήσει τη δική μας ανάλυση η οποία θα είναι επικεντρωμένη στις προκλήσεις που τίθενται για την εκπαίδευση.

Οι Held *et al.* (1999, σελ. 16) ορίζουν την παγκοσμιοποίηση ως «διαδικασία (ή ομάδα διαδικασιών) που ενσωματώνει ένα μετασχηματισμό στη χωρική οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων και συναλλαγών -οι οποίες αξιολογούνται με βάση την έκταση, την ένταση, την ταχύτητα και την επίδραση τους- προκαλώντας διηπειρωτικές ή διαπεριφερειακές ροές και δίκτυα δραστηριότητας, αλληλεπίδρασης και άσκηση ισχύος»¹⁴. Την εντοπίζουν σε ένα συνεχές που το συγκροτούν το τοπικό, το εθνικό και το περιφερειακό. Το τελευταίο δεν νοείται ως γεωγραφικό ή λειτουργικό σύμπλεγμα κρατών ή κοινωνιών, αλλά με βάση κοινά χαρακτηριστικά (πολιτιστικά, θρησκευτικά, ιδεολογικά, οικονομικά) και υψηλά επίπεδα διαμορφωμένης, κοινής αλληλεπίδρασης σε σχέση με τον έξω κόσμο. Η παγκοσμιοποίηση αναφέρεται «σε εκείνες τις χωρο-χρονικές διαδικασίες αλλαγής που ενισχύουν το μετασχηματισμό στην οργάνωση των ανθρωπίνων υποθέσεων συνδέοντας και, ταυτόχρονα, επεκτείνοντας την ανθρώπινη δραστηριότητα πέραν συγκεκριμένων περιοχών-περιφερειών ή ηπείρων» (Held *et al.* 1999, σελ. 15). Ειδικότερα, κατά τους Held *et al.* 1999, σελ. 15), η παγκοσμιοποίηση¹⁵ υπονοεί τέσσερις συγκεκριμένες καταστάσεις:

- Την επέκταση των κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών δραστηριοτήτων πέρα από σύνορα, ώστε γεγονότα, αποφάσεις και δραστηριότητας σε μια περιφέρεια του κόσμου να καθίστανται σημαντικές για άτομα και κοινωνίες σε άλλες περιφέρειες,
- Το ότι οι διασυνοριακές συνδέσεις δεν είναι περιπτωσιακές ή τυχαίες αλλά μάλλον κανονικοποιημένες και τακτικές ώστε να είναι ξεκάθαρη η

¹⁴ A process (or set of processes), which embodies a transformation in the spatial organization of social relations and transactions –assessed in terms of their extensity, intensity, velocity and impact- generating transcontinental or interregional flows and networks of activity, interaction, and the exercise of power (Held *et al.*, 1999, σελ. 16).

¹⁵ Στο σημείο αυτό και προκειμένου να αντιληφθούμε καλύτερα την ανάλυση των Held *et al.* (1999), έχει σημασία να επισημάνουμε το νόημα της διεθνοποίησης. Συγκεκριμένα με αυτόν τον όρο αποδίδεται η διασπορά ιδεών, γνώσης και τρόπων συμπεριφοράς ανάμεσα σε διαφορετικές χώρες (Deem, 2001, σελ. 7).

- αυξημένη σπουδαιότητα της αλληλοδιασύνδεσης - αλληλεξάρτησης,
- Ότι η επέκταση και αυξανόμενη ένταση της παγκόσμιας αλληλοδιασύνδεσης ίσως υπονοεί επίσης την επιτάχυνση των παγκόσμιων αλληλεπιδράσεων και διαδικασιών, όπως είναι η ανάπτυξη παγκόσμιων συστημάτων μεταφορών και επικοινωνιών που αυξάνει ενδεχομένως την ταχύτητα της παγκόσμιας διάχυσης ιδεών, αγαθών, πληροφοριών, κεφαλαίου και ανθρώπων.
 - Το ότι η αναπτυσσόμενη επέκταση, ένταση και ταχύτητα των παγκόσμιων αλληλεπιδράσεων μπορεί επίσης να συσχετισθεί με μια εντεινόμενη εμπλοκή του τοπικού με το παγκόσμιο ώστε η επίδραση απομακρυσμένων γεγονότων να μεγεθύνεται ενώ ακόμα και οι πιο οι τοπικές εξελίξεις να είναι δυνατόν να έχουν τεράστιες παγκόσμιες συνέπειες.

Η θεωρητική αυτή σύλληψη, όπως τη διατυπώνουν οι Held *et al.* (1999, σελ. 15-16), ενσωματώνει όλες τις κυριότερες επιμέρους θεωρητικές κατασκευές που είχαν χρησιμοποιηθεί από διάφορους μελετητές για την παγκοσμιοποίηση, ενώ αποτυπώνει αυτή τη διαδικασία σε όλες της τις διαστάσεις –οικονομικές, πολιτικές, πολιτιστικές.

Υπερκαλύπτει την εκφρασμένη από πολλούς μελετητές άποψη ότι η παγκοσμιοποίηση αναφέρεται στη συμπίεση ή την κατάργηση του χωρο-χρόνου (Giddens 1990, Robertson 1992, Dolfus 1997, Beck 1999, Κοτζιάς 1999, Hobsbawm 2000) πράγμα που αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο η διαδικασία της παγκοσμιοποίησης φαίνεται να συρρικνώνει τη γεωγραφική απόσταση και το χρόνο¹⁶. Περιλαμβάνει τους όρους πολυγαμία τόπων και παγκοσμιοποίηση της βιογραφίας που χρησιμοποιεί ο Beck (1999) για να εκφράσει τις νέες δυνατότητες των ατόμων να ταξιδέψουν, να αναμιχθούν και να γνωρίσουν νέους τόπους και πολιτισμούς. Εμπεριέχει και ολοκληρώνει τον όρο *glocalisation* –παγκοσμιοτοποίηση- όπως τον εισάγει στις κοινωνικές

¹⁶Ενδεικτικά, ο Giddens, (1983, σελ. 136), παραπέμπει στον όρο «σύγκλιση του χωρο-χρόνου» -time-space convergence- όπως το χρησιμοποιούν οι γεωγράφοι. Ο όρος αυτός περιγράφει το λόγο κατά τον οποίο δύο πόλεις συγκλίνουν στο χωρο-χρόνο. Για παράδειγμα, συγκρίνοντας το χρονικό διάστημα που έπαιρνε ένα ταξίδι που γινόταν μεταξύ του Εδιμβούργου και του Λονδίνου με άμαξα το 1780 και του ίδιου ταξιδιού με το αεροπλάνο σήμερα, οι δύο πόλεις έχουν συγκλίνει κατά 2000%!

επιστήμες ο Robertson (1995), για να περιγράψει τη συνάντηση του παγκόσμιου με το τοπικό στο πλαίσιο της διαδικασίας της παγκοσμιοποίησης. Ενσωματώνει δε και την ιδέα των οικονομικών ή εθνικών πεδίων του Arradurai (1990, 1996) όπως προκαλούνται σε περιβάλλον παγκοσμιοποίησης.

Η δική μας θεώρηση προκρίνει την άποψη ότι η διαδικασία της παγκοσμιοποίησης δεν αναφέρεται αποκλειστικά στο οικονομικό πεδίο. Εκφράζεται με αλλαγές που αφορούν τόσο στο πολιτικό όσο και στο πολιτιστικό επίπεδο. Στο πολιτικό πεδίο προκαλεί την αλλαγή στο ρόλο, τη μορφή και τις λειτουργίες του εθνικού κράτους. Στο πολιτιστικό δεν τίθεται τόσο το ζήτημα ομογενοποίηση ενάντια στην ετερογένεια όσο των τρόπων που αυτές οι δύο τάσεις έχουν γίνει χαρακτηριστικά στοιχεία της ζωής κατά τη διάρκεια του τέλους του 20^{ου} αιώνα και των αρχών του 21^{ου}. Η διαδικασία της παγκοσμιοποίησης δεν υπονοεί το ξεδίπλωμα ενός δυτικού σχεδίου. Έχει άνισες και διαφορετικές επιδράσεις καθώς εξαπλώνεται σε ένα κόσμο που από τη φύση του είναι άνισος και διαφορετικός (Spybey, 1996, Green, 1997, Hobsbawm, 2000). Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Hobsbawm (2000, σελ. 83) «είναι δυνατόν να εγγυηθούμε σε όλους ίση πρόσβαση στην Coca-Cola αλλά δεν είναι δυνατόν όλοι να έχουν την ίδια πρόσβαση στα εισιτήρια της La Scala του Μιλάνου». Την έννοια της παγκοσμιοποίησης χαρακτηρίζει η αλληλεξάρτηση -και όχι η εξάρτηση- μεταξύ των διαφορετικών ενοτήτων - γεωγραφικών, οικονομικών, πολιτιστικών, κλπ- που συναποτελούν αυτόν τον κόσμο. Τέλος, τονίζεται ότι η παγκοσμιοποίηση υποδηλώνει την έννοια του ανολοκλήρωτου, της μετάβασης σε κάτι το αβέβαιο που ούτε είναι, βέβαια, γνωστό αλλά και ούτε μπορεί να περιγραφεί αυτή τη στιγμή.

Επικεντρώνοντας στην εκπαίδευση, το ιδιαίτερο στοιχείο που πρέπει εδώ να τονιστεί, καθώς έχει συνταρακτικές συνέπειες για την εκπαίδευση, είναι το γεγονός πως η διαδικασία της παγκοσμιοποίησης ρευστοποιεί, ουσιαστικά, τους θεσμούς της νεωτερικότητας. Κατά το Beck (1999, σελ. 95-97) την περίοδο της πρώτης νεωτερικότητας, χαρακτήριζε το γεγονός πως η κοινωνία και το κράτος αντιμετωπίζονται, οργανώνονται και βιώνονται ενιαία. Τα εθνικά κράτη ταυτίζονταν με τις κοινωνίες που τα αποτελούσαν με βάση την εξουσία

και τον έλεγχο που ασκούσε το κράτος. Συνεπώς, οι εθνικές κοινωνίες διατηρούσαν αυτονόητα, διακριτά, θεμελιώδη χαρακτηριστικά που θεωρούνταν απόλυτα φυσιολογικά, σε σημείο που το διαφορετικό να αντιμετωπίζεται ως εξαίρεση ή απειλή. Στο σύγχρονο πλαίσιο, όμως, ο ιστορικός δεσμός μεταξύ οικονομίας της αγοράς-κοινωνικού κράτους-δημοκρατίας διαρρηγνύεται. Τη θέση της προβλέψιμης, ορισμένης, δεδομένης κοινωνίας της πρώτης νεωτερικότητας παίρνει μια άλλη μορφή κοινωνικής οργάνωσης.

Η διαδικασία της παγκοσμιοποίησης γίνεται αντιληπτή βάση της ύπαρξης ροών και δικτύων επικοινωνίας που δεν εντοπίζονται σε συγκεκριμένους χώρους αλλά δουλεύουν πλάι και ενάντια στους γεωπολιτικούς κώδικες της χωρικής κυριαρχίας (Castells, 1989, Luke, 1995). Το εθνικό-κράτος, κατασκευή της εποχής της νεωτερικότητας, διαβρώνεται τόσο εκ των έσω όσο και κυρίως από εξωτερικούς παράγοντες. Τα σύνορά του είναι πορώδη και η πίεση των παγκοσμιο-τοπικών (*glocal*) ροών -ιδεών, αγαθών, συμβόλων, ανθρώπων, εικόνων, χρημάτων- τα διαβρώνει ακόμα περισσότερο (Luke, 1995, σελ. 102). Το σχήμα, όπως κατηγορηματικά επιχειρηματολογεί ο Pieterse, (1995, σελ. 47) είναι παγκοσμιοποίηση –περιφερειοποίηση – υποπεριφερειοποίηση.

Η συνέπεια αυτού του γεγονότος για τη μελέτη της εθνικής εκπαιδευτικής πολιτικής είναι η απομάκρυνση από τα στατικά μοντέλα που είχαν ως μονάδα ανάλυσης το ίδιο το εθνικό κράτος ή τους θεσμούς του. Η λειτουργία, η μορφή, ο ρόλος και ο προσανατολισμός της εκπαίδευσης, ως κοινωνικού θεσμού, δεν πρέπει να συναρτάται αποκλειστικά από το εθνικό κράτος και την κοινωνία που αυτό προσδιορίζει γεωγραφικά.

Στο σύγχρονο πλαίσιο, σε περιβάλλον παγκοσμιοποίησης, διαμορφώνονται νέα περιφερειακά (διεθνικά, παγκόσμια ή τοπικά) μορφώματα που δεν εμπίπτουν εντός αλλά κείνται πλάι στο εθνικό κράτος και την εθνική κοινωνία και διεκδικούν τη δική τους συνεισφορά στη διαμόρφωση των εθνικών εκπαιδευτικών πολιτικών. Η εξέταση του ρόλου, της λειτουργίας, της μορφής και του προσανατολισμού της εκπαίδευσης στο σύγχρονο πλαίσιο όπως διαμορφώνεται από τη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης απαιτεί νέα σύγχρονα αναλυτικά εργαλεία που θα υπολογίζουν, θα λαμβάνουν υπόψη

τους το στοιχείο της κίνησης, των ροών δίπλα και πιθανόν ενάντια στο εθνικό κράτος που επηρεάζουν την εκπαιδευτική διαδικασία.

Αυτό το δεδομένο προκρίνει την ανάγκη εξέτασης των αλλαγών στο ρόλο και τη μορφή του βασικού αναλυτικού εργαλείου της περιόδου της νεωτερικότητας, της βασικής δεξαμενής εξαρτήσεων για την εκπαίδευση, του εθνικού κράτους, όπως τουλάχιστον ίσχυε μέχρι σήμερα (Archer, 1979, Τσαούσης, 1994, Green, 1997).

4. Η διαμόρφωση και άσκηση εκπαιδευτικής πολιτικής στο σύγχρονο πλαίσιο

Οι Marginson & Rhoades (2002, σελ. 281) αλλά και οι Robertson & Dale (2003), υποστηρίζουν πως οι μελέτες στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής πολιτικής περιορίζονταν, έως και πρόσφατα, στην εξέταση της σχέσης των εθνικών κρατών με τα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης¹⁷, τη δομή των εθνικών συστημάτων εκπαίδευσης, καθώς και στο ρόλο της αγοράς στην πρόκληση αλλαγών στο πανεπιστήμιο. Είναι ενδεικτική η ανάλυση του Clark (1983) που αναζητά την κατεύθυνση της εθνικής πολιτικής για το πανεπιστήμιο στη διάδραση ανάμεσα στο κράτος, τους πανεπιστημιακούς φορείς και την αγορά. Μέχρι και πριν την τελευταία δεκαετία, δεν αναζητούνταν οι δυνάμεις που πίεζαν τη μια χώρα μετά την άλλη να υιοθετήσουν τη νεοφιλελεύθερη φιλοσοφία στη διαμόρφωση της πολιτικής τους για το πανεπιστήμιο (Γεωργαντάς, 2000, Marginson, 1999, Henkel, 1997, Roger, 1997, Pannu, 1996, Carter & O' Neil, 1995). Παραβλεπόταν η εξέταση του ρόλου φορέων που πίεζαν τα κράτη στην υιοθέτηση κοινών συστημάτων αξιολόγησης (Rhoades & Sporn, 2002, Van Damme, 2001, Brennan & Shah, 2000), ή

¹⁷ Στη συγκεκριμένη εργασία θα αναφερόμαστε, κατά περίπτωση, στους όρους τριτοβάθμια εκπαίδευση, ανώτατη εκπαίδευση και πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε.) η διάκριση αυτή αποκτά βαρύνουσα σημασία. Ειδικότερα, ο τελευταίος όρος αναφέρεται συγκεκριμένα στο πανεπιστήμιο. Ο όρος ανώτατη εκπαίδευση, μετά τις εξελίξεις που προκάλεσε η συμμετοχή στη διαδικασία της Μπολόνια αναφέρεται τόσο στο πανεπιστήμιο όσο και στα ΑΤΕΙ. Τέλος, ο όρος τριτοβάθμια εκπαίδευση περιγράφει τόσο τις δομές της ανώτατης εκπαίδευσης όσο και τις στρατιωτικές σχολές και τις υπόλοιπες δομές που συγκροτούν τη τρίτη βαθμίδα του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος.

συγκρίσιμων εκπαιδευτικών δομών, και συμβατών τίτλων σπουδών (Jarvis, 2000, 1996, Gordon, 1999, ΚΕΚΜΟΚΟΡ, 1999, Green, 1997)...

Επιπρόσθετα, η βιβλιογραφία, έως πρόσφατα, απέτυχε να υπογραμμίσει επαρκώς το ρόλο του τοπικού στη διαμόρφωση, άσκηση και εφαρμογή πολιτικής (Marginson & Rhoades, 2002, Deem, 2001). Επικέντρωνε κυρίως, στις αντιδράσεις του εθνικού επιπέδου, παραμελώντας τις τοπικές απαντήσεις που πιθανά διαφοροποιούν την εφαρμογή των παγκόσμια διαχεόμενων πολιτικών επιλογών για την εκπαίδευση.

Στο σύγχρονο πλαίσιο η περιγραφείσα εσωστρεφής και γραμμική θεώρηση δεν είναι δυνατόν να οδηγήσει στον πλήρη εντοπισμό των εξελίξεων που πιέζουν και τροποποιούν τα εθνικά εκπαιδευτικά συστήματα και δη το πανεπιστήμιο.

Οι σύγχρονες αλλαγές που αφορούν τόσο στο πανεπιστήμιο όσο και συνολικά στο εκπαιδευτικό μας σύστημα πρέπει να αποδίδονται μεταξύ άλλων σε παράλληλες εξελίξεις στους κοινωνικούς σχηματισμούς τους οποίους η εκπαίδευση –με δεδομένη τη σχετική αυτονομία της (Clark, 1983)- παρακολουθεί και στους οποίους τείνει να προσαρμόζεται (Ρήγος, 2000, Green, 1990, 1997, Τσαούσης, 1993, 1994).

Κεντρική τέτοια εξέλιξη αποτελεί ο μετασχηματισμός στο σύγχρονο ρόλο του εθνικού κράτους και η συνακόλουθη αναδιάταξη στην αρχιτεκτονική, δηλαδή στη γεωγραφία της εξουσίας στην εκπαίδευση. Στο σύγχρονο πλαίσιο, το εθνικό κράτος, του οποίου «η εκπαίδευση αποτέλεσε τόσο το γονιό όσο και το παιδί» (Green, 1997, σελ. 1) πιέζεται να αλλάξει ρόλο, προσανατολισμό και λειτουργία. Δεν έχει καταργηθεί, όπως υποστήριξαν μερικοί (Strange, 1995, Wallace, 1995), αλλά ούτε και ισχυροποιηθεί, όπως θεωρούν κάποιοι άλλοι (Hirst & Thompson 1998, Petrella, 1997, Weiss 1997).

Μάλλον, όπως υποστηρίζει ο Pierson (1996, σελ. 194-195), το εθνικό κράτος έχει υποστεί ποσοτικές όσο και ποιοτικές αλλαγές στη φύση των δραστηριοτήτων του που όμως δεν συνιστούν το ξεπέραςμα του αλλά τη μεταλλαγή των ρόλων του. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά: «τα κράτη έχουν απλά εγκαταλείψει κάποιες παραδοσιακές λειτουργίες μόνο και μόνο για να υιοθετήσουν άλλες καινούριες» (Pierson, 1996, σελ. 194-195). Παραδοχή που

έρχεται σε συμφωνία και με την άποψη του Mann (1993, σελ. 115-116) ότι τα κράτη «αλλάζουν, αναπτύσσονται αλλά δεν πεθαίνουν».

Έχει ενδιαφέρον στο σημείο αυτό, να θίξουμε το ζήτημα των αιτίων που υπέβαλαν αυτήν την εξέλιξη. Ο Rosenau (1990, σελ. 12-13) εντοπίζει τα αίτια των αλλαγών, του μετασχηματισμού στο σύγχρονο ρόλο του εθνικού κράτους, σε πέντε σημεία:

Το πρώτο σημείο επικεντρώνεται στη δυναμική της τεχνολογίας και ειδικά στις τεχνολογίες που σχετίζονται με την μικροηλεκτρονική επανάσταση που έκανε τις κοινωνικές, οικονομικές αποστάσεις μικρότερες, την κίνηση των ιδεών, των εικόνων, της πληροφορίας ταχύτερη και άρα την αλληλεξάρτηση των ανθρώπων και των γεγονότων μεγαλύτερη. Οι Held et al. (1999, σελ. 58-59) συμπληρώνοντας στο επιχείρημα του Rosenau (1990, σελ. 12-13) επιχειρηματολογούν ότι η ανάπτυξη των συστημάτων επικοινωνίας δεν εξυπηρετούν απλώς την άσκηση πολιτικής σε τεράστιες αποστάσεις, αλλά αναπτύσσουν, επίσης, την ταχύτητα των πολιτικών διαδράσεων. Ο Sassen (2000), δε, στο ίδιο κλίμα, αναφέρεται στις προκλήσεις που θέτει η χρήση του Internet στο σύγχρονο ρόλο του κράτους.

Η «δεύτερη μηχανή παγκόσμιας αλλαγής» κατά το Rosenau (1990, σελ. 12-13) είναι η ανάδειξη ζητημάτων –όπως η ατμοσφαιρική ρύπανση, η τρομοκρατία, το εμπόριο ναρκωτικών, το AIDS- που ταυτόχρονα αποτελούν άμεσα προϊόντα και αιτίες της μεγαλύτερης αλληλεξάρτησης στον κόσμο και διαχωρίζονται από τα παραδοσιακά πολιτικά ζητήματα αφού είναι μάλλον διεθνικά παρά εθνικά ή τοπικά όσον αφορά στο περιεχόμενο. Την άποψη αυτή του Rosenau (1990, σελ. 12-13) έρχονται να στηρίξουν τόσο ο Archer, (1992), όσο και ο Drucker (1996). Είναι δε ακριβώς αυτό το στοιχείο που οδήγησε, κατά τους Held et al. (1999), στη διεύρυνση του περιεχομένου της διεθνούς νομοθεσίας.

Μια τρίτη δυναμική είναι η μειούμενη δυνατότητα των κυβερνήσεων να παρέχουν επαρκείς, ικανοποιητικές απαντήσεις στα μεγάλα ζητήματα της πολιτικής agenda, εν μέρει διότι αυτά τα θέματα δεν είναι εντός της δικαιοδοσίας τους, εν μέρει διότι τα «παλαιά» ζητήματα πολιτικής έχουν λάβει διεθνικές προεκτάσεις (πχ. αγροτικές αγορές, παραγωγικότητα της εργασίας)

και τέλος, εν μέρει διότι η υπακοή των πολιτών δεν θεωρείται δεδομένη (Rosenau, 1990, σελ. 12-13).

Τέταρτον, με την αποδυνάμωση, την εξασθένηση ολόκληρων συστημάτων, υπο-ομάδες απέκτησαν μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα διευκολύνοντας την αποκέντρωση σε όλα τα οργανωσιακά επίπεδα σε αντίθεση με τις συγκεντρωτικές τάσεις που σημάδεψαν τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα (Rosenau, 1990, σελ. 12-13). Το επιχείρημα αυτό του Rosenau (1990, σελ. 12-13) συνδέεται με την άποψη του Beck (1999) για την ανάδυση της υπο-πολιτικής στο σύγχρονο πλαίσιο¹⁸.

Τέλος, υπάρχει ανάδραση των συνεπειών, όλων των προηγούμενων, για τις δεξιότητες, τα προσόντα, τους προσανατολισμούς του κόσμου των ενηλίκων που συναποτελούν τις κοινωνικές ομάδες, τα κράτη και άλλες συλλογικότητες και οι οποίοι εμφανίζονται περισσότερο συνειδητοποιημένοι και ευαισθητοποιημένοι και λιγότερο αδιάφοροι, σε σχέση, τουλάχιστον, με το παρελθόν (Rosenau, 1990, σελ. 12-13).

Σε αυτό το πλαίσιο, το κύριο χαρακτηριστικό στη σύγχρονη διαμόρφωση της εκπαιδευτικής πολιτικής συμπυκνώνεται με την αναφορά στη λέξη συμμετοχή¹⁹. Όπως υποστηρίζει ο Γιαννίσης (1999), εξαιτίας του γεγονότος ότι τα εθνικά κράτη λειτουργούν σε παγκόσμιο πλαίσιο αλληλεξάρτησης, το αποφασιστικό ζήτημα είναι η συμμετοχή στο παγκόσμιο γίνεσθαι, με την παράλληλη προσπάθεια απόκτησης ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων που οδηγεί στη διεθνή ισχυροποίηση. Η περιθωριοποίηση, ως επιλογή, από την

¹⁸Η έννοια της υπο-πολιτικής που περιγράφει τη «διαμόρφωση της κοινωνίας από τα κάτω» (Beck, 1996, σελ. 204). Η υπο-πολιτική ορίζεται ως «ένα σύνολο εμπρόθετων δυνατοτήτων άσκησης εξουσίας και απόκτησης ισχύος πέραν του πολιτικού συστήματος» (Beck, 1999, σελ. 61). Διακρίνεται από την πολιτική αφού οι δρώντες, που μπορεί να είναι και άτομα –όχι μόνο κοινωνικοί και συλλογικοί δρώντες- λειτουργούν έξω από το πολιτικό σύστημα ενώ ανταγωνίζονται μεταξύ τους ή και με τους συλλογικούς δρώντες για την αναδυόμενη εξουσία της διαμόρφωσης του πολιτικού (Beck, 1996, σελ. 202-203).

¹⁹ Τα κράτη του δυτικού τουλάχιστον κόσμου, συμμετέχουν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στο παγκόσμιο γίνεσθαι είτε αυτό λαμβάνει τη μορφή γραφειοκρατιών (Ε.Ε., ΠΟΕ, ΟΗΕ, Παγκόσμια Τράπεζα, Ο.Ο.Σ.Α.) είτε συνασπισμών κρατών (NAFTA, MERCOSUR). Κατ' αρχήν, υπάρχει η άμεση συμμετοχή. Έτσι, η Ελλάδα είναι μέλος όλων των πριναφερθεισών γραφειοκρατιών. Σε ένα δεύτερο επίπεδο όμως, υπάρχει και η δυνατότητα έμμεσης συμμετοχής. Για παράδειγμα, ένα κράτος μέλος της Ε.Ε. που δεν είναι μέλος το ΠΟΕ, συμμετέχει στις δραστηριότητες αυτού του οργανισμού μέσω της Ε.Ε. που είναι μέλος του. Η Παγκόσμια Τράπεζα, για παράδειγμα, συμμετέχει στον ΟΗΕ ως ανεξάρτητος ειδικός φορέας και μέλος πολλών επιτροπών του ΟΗΕ για την από κοινού εκπόνηση προγραμμάτων.

άλλη μεριά, θα έχει ως αποτέλεσμα τον οικονομικό μαρασμό με ό,τι συνέπειες αυτός μπορεί να επιφέρει.

Στο σύγχρονο πλαίσιο, το εθνικό κράτος δεν μπορεί να λειτουργεί αυτόνομα και ανεξάρτητα! Όπως το θέτουν οι Held et al. (1999, σελ. 80-81), «ο τόπος της αποτελεσματικής πολιτικής ισχύος διαμοιράζεται σε εθνικό περιφερειακό και διεθνές επίπεδο». Ή αλλιώς: «η ιδέα μιας αυτοκαθοριζόμενης πολιτικής κοινότητας δεν μπορεί, στο σύγχρονο πλαίσιο, να εντοπιστεί στα γεωγραφικά προσδιορισμένα όρια ενός και μόνο εθνικού κράτους».

Πράγματι, σύμφωνα με το Rosenau (1992), διαμορφώνεται πλέον ένα παγκόσμιο σύστημα «διακυβέρνησης χωρίς κυβέρνηση» το οποίο κατά το Μούτσιο (2002) χαρακτηρίζεται από αλληλοδικτύωση και την κυριαρχία ορισμένων ισχυρών κόμβων (κυβερνήσεων ή γραφειοκρατιών). Οι Carnoy & Castells (2001), Burbules & Torres (2000), Held et al. (1999), Cerny (1997), Pierson (1996), στο ίδιο πλαίσιο, επιχειρηματολογούν υπέρ μιας διαφαινόμενης αναδιαμόρφωσης του πεδίου της πολιτικής που δεν καθορίζεται από μεμονωμένες μονάδες –τα σχετικά αυτόνομα και ιεραρχικά δομημένα κράτη. Διαμορφώνεται από τη συμμετοχή σε πολυεπίπεδους, σύνθετους, θεσμικούς και μη, δρώντες που κινούνται υπέρ των γεωγραφικών συνόρων του εθνικού κράτους. Πολλά ζητήματα δε, που διαχειρίζονταν αποκλειστικά τα κράτη, εμπίπτουν σήμερα επίσης στο πεδίο ευθύνης μη κυβερνητικών οργανισμών, υπερεθνικών ή και διεθνικών – διακρατικών μορφωμάτων ενώ επιπρόσθετα, πολλές από τις λειτουργίες του κράτους –όπως η εκπαίδευση-συνδιαμορφώνονται στο υπερεθνικό επίπεδο.

Είναι δυνατόν, σε ό,τι αφορά στα ευρωπαϊκά κράτη, να διαχωρίσει κανείς μεταξύ διάφορων και διαφορετικών γραφειοκρατιών που εντοπίζονται στο παγκόσμιο – ΟΟΣΑ, Παγκόσμια Τράπεζα, ΟΗΕ (UNICEF, UNESCO), ΠΟΕ - όσο και στο ευρωπαϊκό επίπεδο –Ε.Ε.- και των οποίων η ενεργός ενασχόληση με τα εκπαιδευτικά θέματα συγκροτεί έναν ενιαίο τρόπο θεώρησης των εκπαιδευτικών τάσεων δημιουργώντας ένα σύστημα συγκοινωνούντων δοχείων. Η πολιτική τους υπακούει στην κυρίαρχη σήμερα νεοφιλελεύθερη

φιλοσοφία²⁰ που αποδίδει έμφαση στις σύγχρονες γνωσιακές ανάγκες της δικτυακής οικονομίας²¹. Διατηρούν δε, από την κυριαρχική βούληση των ιδρυτών τους, ξέχωρη δυνατότητα να δράσουν στη διεθνή σκηνή (Archer, 1992, σελ. 149).

Ο Archer (1992) εξηγεί, ότι από τη στιγμή που δίνεται ζωή σε ένα υπερεθνικό οργανισμό και από τη στιγμή που αρχίζει αυτός να χτίζει γραφειοκρατία, ένα συγκεκριμένο τρόπο λειτουργίας και ένα ρόλο όχι βασισμένο εξολοκλήρου στην καθολική αποδοχή της καθημερινής δράσης του από τα μέλη του, τότε γίνεται εξαιρετικά δύσκολο πολιτικά για τα κράτη μέλη να σταματήσουν τη δραστηριότητά του. Οποιαδήποτε προσπάθεια, κατά τον Archer (1992), να εμποδιστεί μια ανεπιθύμητη πράξη από ένα υπερεθνικό οργανισμό έχει το

²⁰ Αποφεύγοντας τη λεπτομερή ανάλυση σε ένα ζήτημα στο οποίο δεν είμαστε ειδικοί, θεωρούμε πως η σύγχρονη κυριαρχία του νεοφιλελευθερισμού στην πολιτική σκέψη και πράξη συμπυκνώνεται σε μια φράση του F. Mitterrand, το 1981: «ο κεϋνσιανισμός σε μια μόνο χώρα είναι αδύνατος» (Pierson, 1996). Είχε προηγηθεί η σύνοδος κορυφής των πέντε σημαντικότερων βιομηχανικών κρατών, το 1979, που αποφάσισε την αλλαγή του γενικότερου προσανατολισμού της οικονομικής πολιτικής υιοθετώντας στην ουσία τη νεοφιλελεύθερη φιλοσοφία (Τομπάζος, 1999). Είναι χαρακτηριστική η «δικαιολόγηση» της «νεοφιλελεύθερης στροφής» όπως εκφράστηκε από τους Lafontain & Muller (1999, σελ. 90), σημαίνοντα κυβερνητικά στελέχη στη Γερμανία: «...(οι κυβερνήσεις) Θεωρούσαν ότι η ενίσχυση των εθνικών επιχειρήσεων θα ωφελούσε το έθνος. Προσδοκούσαν ότι θα δημιουργούνταν θέσεις εργασίας και ότι θα είχαν φορολογικά έσοδα... Οι επιχειρήσεις όμως δεν επενδύουν από πατριωτισμό, αλλά από φιλοκέρδεια»!

²¹ Η σταδιακή αντικατάσταση (δες και Ball, 1998) του φορντικού από το μετα-φορντικό μοντέλο παραγωγής, σε συνάρτηση με τις δυνατότητες που προσέδωσαν οι νέες τεχνολογίες στην οργάνωση και αποκέντρωση της εργασίας η νέα γεωγραφία των αγορών και οι σύγχρονες πρακτικές στην εργασία (Holly, 1996, Slaughter, 1998, Morrow & Torres, 2000), προσέθεσαν στην αλλαγή του χάρτη της εργασίας αποδίδοντας, κατ' αρχήν, έμφαση στο γνωσιακό κεφάλαιο των επιχειρήσεων παρά στην κατοχή και διαχείριση φυσικών πόρων. Επιπλέον, ανάμεσα στα χαρακτηριστικά της νέας οργάνωσης της εργασίας είναι η αποκεντρωμένη διοίκηση, η συνεχής διαφοροποίηση των εργασιών, καθώς και η εξατομικευμένη εργασία. Οι συνέπειες από αυτές τις μεταλλαγές εντοπίζονται στα εξής: Αφενός, όπως υποστηρίζει ο Μούτσιος (2001, σελ. 60), η οικονομική λειτουργία απαιτεί όλο και περισσότερο τη χρήση, όχι πλέον τεχνικά, αλλά τεχνολογικά εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού στο οποίο τίθενται νέες απαιτήσεις, σε σχέση με το παρελθόν. Αυτό που φαίνεται να ζητούν σήμερα οι εργοδότες από το εργατικό δυναμικό είναι αυτό που ο Robertson, (1999, σελ. 27) αποκαλεί «λειτουργική προσαρμοστικότητα» -*functional adaptability*. Αφετέρου, η αύξηση της μη σταθερής απασχόλησης, η, όλο και περισσότερο, μικρότερη σύνδεση με συγκεκριμένες εργασίες, καθώς και η συνεχής αύξηση του ποσοστού των εργαζομένων που προσλαμβάνονται ή αποχωρούν ως προς το σύνολο του απασχολούμενου προσωπικού θα αποτελέσουν κύρια χαρακτηριστικά στο σύγχρονο τοπίο της εργασίας. Κατά το Rifkin (1996, σελ. 364), η πρόσκαιρη απασχόληση θα παίξει έναν ακόμη μεγαλύτερο ρόλο στη σύγχρονη οικονομία. Οι πολυεθνικές εταιρίες, προκειμένου να παραμείνουν ευέλικτες ενώπιον του παγκόσμιου ανταγωνισμού, θα αντικαθιστούν ολοένα και περισσότερο το μόνιμο εργατικό δυναμικό τους με έκτατους για να μπορούν να αντιδρούν γρηγορότερα στις διακυμάνσεις της αγοράς. Επιπρόσθετα, στο ίδιο πλαίσιο, οι Carnoy & Castells, (2001, σελ. 402), υποστηρίζουν ότι μετασηματίστηκε η αντίληψη που διαπερνούσε τη σχέση της οικογενειακής δομής της εργασίας που ήθελε τους άνδρες να κερδίζουν το εισόδημα και τις γυναίκες να φροντίζουν τα παιδιά. Ένα νέο σύστημα εργασίας τείνει να αναπτυχθεί όπου συμπεριλαμβάνονται και οι γυναίκες ως εργαζόμενες πλήρους ή και μερικής απασχόλησης.

ρίσκο, όπως το περιγράφει ο Γιαννίσης (1999), να απομονώσει ένα κράτος αλλά και να σταματήσει τη ροή ωφελειών από τη λειτουργία του οργανισμού. Βέβαια, δύο επισημάνσεις στο σημείο αυτό είναι απαραίτητες. Αφενός, οι επιμέρους σχέσεις των εθνικών κρατών με την εκάστοτε γραφειοκρατία διαμορφώνονται με βάση ιδιαίτερες κάθε φορά συνθήκες –συνήθως ιστορικές συγκυρίες (Marginson & Rhoades, 2002). Έτσι, οι πολιτικές της Παγκόσμιας Τράπεζας, για παράδειγμα, έχουν μεγαλύτερη επίδραση στις αναπτυσσόμενες χώρες, του Ο.Ο.Σ.Α. στις χώρες της δύσης, ενώ η πολιτική της Ε.Ε. επηρεάζει βαθύτατα την εθνική πολιτική των κρατών μελών της. Αφετέρου, ένα πολύ κρίσιμο ζήτημα αφορά στις ισορροπίες που τηρεί μια διεθνής γραφειοκρατία στη διαμόρφωση της πολιτικής της ώστε να μην «ενοχλήσει» τα κράτη που στηρίζουν τη λειτουργία της οικονομικά. Δεν μπορεί να προβλέψει κανείς, για παράδειγμα, τις συνέπειες για τη λειτουργία της Παγκόσμιας Τράπεζας στην περίπτωση που θα αποχωρήσουν από αυτή οι G8 και οι ΗΠΑ²².

Σε κάθε περίπτωση, οι γραφειοκρατίες στο παγκόσμιο και ευρωπαϊκό επίπεδο, είναι δυνατόν να επηρεάσουν τη διαμόρφωση των εθνικών εκπαιδευτικών πολιτικών έμμεσα όσο και άμεσα.

Σε σχέση με το πρώτο, οι υπερεθνικοί ή διεθνικοί οργανισμοί στο παγκόσμιο επίπεδο, αλλά και η Ε.Ε. στο ευρωπαϊκό, τείνουν να λάβουν το ρόλο του ιδεολογικού καθοδηγητή, του διαμορφωτή ενός συγκεκριμένου κλίματος, τάσεων πολιτικής σε σχέση με τη λειτουργία τη δόμηση αλλά και το ρόλο των εκπαιδευτικών συστημάτων. Συμμετέχουν στη διαμόρφωση μιας κοινωνίας ιδεών, μέσω της παγκόσμιας διάχυσης των απόψεών τους. Ο Archer (1992), θεωρεί ότι οι υπερεθνικοί οργανισμοί είναι δυνατόν να κοινωνικοποιήσουν τα κράτη με την έννοια ότι προωθούν ένα κοινό σύστημα αξιών το οποίο είναι αποδεκτό στην παγκόσμια κοινότητα κρατών²³. Ανάλογες απόψεις διατυπώνει

²² Το 45% των κεφαλαίων που διαχειρίζεται η Παγκόσμια Τράπεζα προέρχεται από τους G8 ενώ το άλλο 17% μόνο από τις ΗΠΑ.

²³ Έχει ενδιαφέρον σε αυτό το πλαίσιο, να αναδείξουμε την ταύτιση απόψεων δύο υπερεθνικών οργανισμών στο ζήτημα της άσκησης δια-βίου εκπαίδευσης. Η UNESCO με την έκδοση ενός κειμένου πολιτικής, κατόρθωσε να ασκήσει τεράστια επιρροή παγκοσμίως, σε ό,τι αφορά στην ιδέα προώθησης της δια-βίου εκπαίδευσης: «Εκπαίδευση, ο Θησαυρός που Κρύβεται μέσα της». Στο κείμενο αυτό, που συντάχθηκε από επιτροπή του συγκεκριμένου οργανισμού όπου προήδρευε ο Jacques Delors διαμορφώθηκαν οι 4 πυλώνες της δια-βίου εκπαίδευσης: α) να μάθουμε να γνωρίζουμε, β) να μάθουμε να πράττουμε, γ) να μάθουμε να συνυπάρχουμε, δ) να μάθουμε να υπάρχουμε. Σκιαγραφήθηκαν δε, οι ρόλοι και

και ο Σταμέλος (2000, σελ. 16) όταν υποστηρίζει ότι οι υπερεθνικοί οργανισμοί, ανεξαρτήτως δημοκρατικής νομιμοποίησης, δύνανται να διαμορφώνουν ένα κοινό κλίμα παγκοσμίως σε σχέση με τις κατευθύνσεις της εκπαιδευτικής πολιτικής. Σχετικά, η Παγκόσμια Τράπεζα, για παράδειγμα, ανακοινώνει μέρος του περιεχομένου των κειμένων της πολιτικής της σε μέλη της πανεπιστημιακής κοινότητας και σε άλλους υπερεθνικούς οργανισμούς με σκοπό να μετρήσει τις αντιδράσεις τους αλλά και να προϋδεάσει τη διεθνή κοινότητα για το περιεχόμενο της μελλοντικής πολιτικής της. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Lauglo (1996, σελ. 223), προτού μια πολιτική της τράπεζας τελειοποιηθεί, προσχέδια της υπόκεινται σε εσωτερική και εξωτερική αξιολόγηση και λαμβάνονται σχόλια από υψηλά ιστάμενους μερικών χωρών που λαμβάνουν οικονομική ενίσχυση καθώς και από άλλους φορείς –π.χ. ΟΟΣΑ. Αυτή η διαδικασία «ζεσταίνει» την παγκόσμια κοινότητα σε σχέση με την υιοθετούμενη πολιτική της Τράπεζας ενώ χτίζει και τη νομιμότητα της εκάστοτε τελικής έκδοσης. Με τη δημοσίευση των κειμένων της πολιτικής της,

οι λειτουργίες της βασικής –υποχρεωτικής- της δευτεροβάθμιας και της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης. Οι τέσσερις βασικές λειτουργίες του πανεπιστημίου ειδικά, καθορίστηκαν ως εξής: α) προπαρασκευή για την έρευνα και διδασκαλία, β) παροχή πολύ εξειδικευμένων καταρτίσεων, προσανατολισμένων στις ανάγκες της οικονομικής ζωής και της κοινωνίας, γ) άνοιγμα του πανεπιστημίου προς όλους, δ) διεθνής συνεργασία.

Στο ίδιο πνεύμα, ο ΟΟΣΑ, ήδη από το 1989, έθιξε το ζήτημα της αναντιστοιχίας, μεταξύ της παρεχόμενης εκπαίδευσης και αυτής που έπρεπε να παρέχεται στη βάση των σύγχρονων αναγκών και απαιτήσεων της οικονομίας. Ανέδειξε, για πρώτη φορά ίσως, το ζήτημα της έλλειψης εργατικού δυναμικού με συγκεκριμένες τεχνικές ικανότητες για ανάληψη θέσεων στη βιομηχανία (ΟΟΣΑ, 1989). Το 1994, σε κείμενο από το οποίο ανεδείχθη ο εντονότερος χρηστικός χαρακτήρας όλων των βαθμίδων και ειδών εκπαίδευσης (Τσαούσης, 1994) αναγνωρίστηκαν οι κύριοι λόγοι που πιέζουν προς την κατεύθυνση της άσκησης δια-βίου εκπαίδευσης. Ανάμεσα σε αυτούς, αναφέρονται η μεταβολή στη σύνθεση του εργατικού δυναμικού, οι πρόοδοι στον τομέα της τεχνολογίας καθώς και οι μεταλλαγές στην οργάνωση της εργασίας. Το 1996, στη συνάντηση της επιτροπής παιδείας του ΟΟΣΑ σε υπουργικό επίπεδο επαναδιατυπώθηκε η αναγκαιότητα άσκησης δια-βίου εκπαίδευσης ενώ συμφωνήθηκε η ένταση της προσπάθειας από πλευράς υπουργών προς αυτήν την κατεύθυνση (Τσαούσης, 1997). Προωθήθηκε δηλαδή, η θέση που υποστηρίζει την αναγκαιότητα μεταλλαγής των εκπαιδευτικών συστημάτων προς ένα καινούριο εκπαιδευτικό πρότυπο που θα εξυπηρετήσει τις ανάγκες της δια-βίου εκπαίδευσης. Την ίδια χρονιά, το 1996, σε δελτίο τύπου του, ο ΟΟΣΑ προτείνει την ελαστικοποίηση των υπαρχόντων εκπαιδευτικών συστημάτων προωθώντας επίσης πρακτικές τηλεεκπαίδευσης στους χώρους κατοικίας και εργασίας ενώ επίσης προτείνει τη διεύρυνση της χρηματοδοτικής βάσης των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων που πρέπει να αναζητήσουν και άλλους πόρους περιορίζοντας την εξάρτησή τους από την κύρια κυβερνητική επιχορήγηση (Τσαούσης, 1997). Σε κείμενο του το 1998 δε (OECD, 1998, σελ. 10) αναδεικνύεται ξεκάθαρα ίσως, η οικονομική λογική που καθιστά την επένδυση στη δια-βίου εκπαίδευση επιθυμητή και επιβεβλημένη: Η ανάγκη συνεχούς ανανέωσης των δεξιοτήτων και οι αλλαγές στη σύνθεση των προσόντων που απαιτούνται από το εργατικό δυναμικό. Αυτά τα δύο προβάλλονται ως οι κύριες αιτίες που θέτουν την εκπαίδευση στην υπηρεσία της οικονομίας.

η Παγκόσμια Τράπεζα, ενημερώνει σχετικά με τη δανειοδοτική πολιτική της, ενώ προσθέτει σε συνάρτηση με τη δημοσίευση κειμένων και από άλλους διεθνείς οργανισμούς, στη δημιουργία, τη διαμόρφωση ενός συγκεκριμένου κλίματος σε σχέση με τους προσανατολισμούς της εκπαίδευσης (Lauglo, 1996, Samoff, 1996).

Σε σχέση με το δεύτερο από την άλλη πλευρά, οι γραφειοκρατίες στο παγκόσμιο και ευρωπαϊκό επίπεδο, προωθούν άμεσα την πολιτική τους στα εθνικά κράτη, αφενός, μέσω χρηματοδοτήσεων που παρέχουν σε αυτά ή στις εκπαιδευτικές τους δομές, αφετέρου δε, υποβάλλοντας τα εθνικά κράτη στην «εθελοντική» αποδοχή κανόνων που συνεχίζουν να τα δεσμεύουν ακόμα και σε περίπτωση κυβερνητικής αλλαγής. Ενδεικτικές, είναι οι περιπτώσεις των δανειοδοτήσεων της Παγκόσμιας Τράπεζας²⁴ και της συμμετοχής στον ΠΟΕ, αντίστοιχα.

Με λίγα λόγια, όπως το θέτει ο Τσαούσης (1995, σελ. 2), και σε ό,τι αφορά ειδικά στην Ελλάδα, οι δυνάμεις που επηρεάζουν άμεσα το πανεπιστήμιο εκτυλίσσονται σε τρία ταυτόχρονα επίπεδα: στο παγκόσμιο, στο ευρωπαϊκό και στο εθνικό επίπεδο. Η εθνική δε πολιτική για το πανεπιστήμιο, συνδιαμορφώνεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο που δεν μπορεί να αγνοήσει την ευρωπαϊκή εκπαιδευτική πολιτική και τις προτεραιότητες που προωθούν οι συμμετέχοντες στη διαδικασία της Μπολόνια σχετικά με τη σύσταση του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης (ΕΧΑΕ).

Εκείνο που μπορεί κανείς να πει για τη δεύτερη, είναι ότι η Διαδικασία της Μπολόνια δεν προϋποθέτει μιας μορφής νομική δέσμευση αλλά αποδεικνύει μια πολιτική βούληση από την πλευρά των κυβερνήσεων για ενίσχυση της επικοινωνίας μεταξύ των χωρών της Ευρώπης, στον τομέα της ανώτατης εκπαίδευσης.

²⁴ Είναι χαρακτηριστικό, ότι πριν τρεις-τέσσερις δεκαετίες, ιδρύθηκε η ΣΕΛΕΤΕ (Σχολή Εκπαιδευτικών Λειτουργιών Επαγγελματικής και Τεχνικής Εκπαιδεύσεως) με κονδύλια της αμερικάνικης τεχνικής βοήθειας όσο και του ελληνικού κράτους (Βεργίδης, 1982, Πεσμαζόγλου, 1995), και το Πανεπιστήμιο Πατρών από τη Παγκόσμια Τράπεζα, σύμφωνα με σχέδιο που είχε εκπονηθεί από εμπειρογνώμονα του ΟΟΣΑ σε συνεργασία με υπηρεσιακούς παράγοντες. Αργότερα δε, στη βάση δύο συμβάσεων που υπέγραψε η δικτατορική κυβέρνηση με την Παγκόσμια Τράπεζα ιδρύθηκαν τα ΚΑΤΕΕ και ο ΟΑΕΔ (Βεργίδης, 1982, Πεσμαζόγλου, 1995). Φορείς που μαζί με τη ΣΕΛΕΤΕ συγκροτούσαν, στην ουσία, το χώρο της ανώτατης εκπαίδευσης στη χώρα μας.

Σε ό,τι αφορά δε στην πρώτη, η πολιτική της Ένωσης, συνδιαμορφώνεται, από τα κράτη μέλη τα οποία με τη σειρά τους έχουν «συμβατικά δεσμευτεί», στη βάση της Αρχής της Επικουρικότητας, να μην παρακωλύουν με πράξεις ή με παραλείψεις τους την πραγματοποίηση των κοινών στόχων της. Η Ε.Ε., σε κάθε περίπτωση, έχει την αρμοδιότητα να εφαρμόζει την πολιτική που αποφασίζουν από κοινού τα κράτη μέλη της, στο πλαίσιο των κοινοτικών οργάνων, προωθώντας συγκεκριμένες δράσεις και αναλαμβάνοντας τις αναγκαίες πρωτοβουλίες (Τσαούσης, 2000, σελ. 73).

Βέβαια, στο σημείο αυτό, μια επισήμανση είναι απολύτως απαραίτητη: Ο Μούτσιος, (2002), υποστηρίζει πως οι δράσεις στο υπερεθνικό επίπεδο δεν δύνανται να καθορίσουν νομοτελειακά τη διαμόρφωση, άσκηση και εφαρμογή μιας πολιτικής (Μούτσιος, 2002). Οι εθνικές και τοπικές ενότητες –οιασδήποτε μορφής- που εκκινούν από το εθνικό είτε και υπο-εθνικό επίπεδο, δύνανται να κλονίσουν, να αντικρούσουν, να διαθλάσουν, να σαμποτάρουν τη μορφή, το σκοπό, τις επιδιώξεις που θέλει να προωθήσει μια πολιτική που διαμορφώθηκε και ασκείται από φορείς του υπερεθνικού επιπέδου και το αντίθετο.

Σε αυτό το πλαίσιο, στην επόμενη ενότητα θα εξειδικεύσουμε στις αλλαγές που προξενεί και στις προκλήσεις που θέτει η οικοδόμηση του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης (ΕΧΑΕ) στο ελληνικό πανεπιστήμιο.

5. Η σύσταση του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης (ΕΧΑΕ)

5.1. Η σύσταση του ΕΧΑΕ: διακυβεύματα

Η ιδέα της «ακαδημαϊκής περιήγησης», με τους φοιτητές να διατρέχουν την Ευρώπη των πανεπιστημίων, να βρίσκουν πρόσβαση στο καθένα και να ανακαλύπτουν διαστάσεις μιας κοινής παιδείας δεν είναι καινούρια. Χαρακτήριζε το πανεπιστήμιο από τα χρόνια της γέννησής του. Ήταν μια ιδέα όμως που εγκαταλείφθηκε λόγω της υποταγής του πανεπιστημίου στο κράτος και τους ιδιαίτερους στόχους του.

Πολλούς αιώνες μετά, η ιδέα αυτή φαίνεται πως βρίσκει και πάλι έκφραση στο εγχείρημα που, ουσιαστικά, ξεκίνησε στη Μπολόνια το 1999 και διατηρεί ως μοναδικό στόχο και περιεχόμενο τη σταδιακή οικοδόμηση του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης (ΕΧΑΕ).

Ας πάρουμε όμως τα πράγματα από την αρχή. Το 1998, με τη Διακήρυξη της Σορβόνης, τέσσερα από τα μεγαλύτερα ευρωπαϊκά κράτη (Γαλλία, Γερμανία, Αγγλία και Ιταλία) ανέλαβαν την πρωτοβουλία να εναρμονίσουν τα συστήματα της ανώτατης εκπαίδευσης τους. Το γεγονός αυτό προκάλεσε θύελλα αντιδράσεων ανάμεσα στα ευρωπαϊκά κράτη με αποτέλεσμα τον επόμενο χρόνο, το 1999, να συναντηθούν 29 ευρωπαίοι Υπουργοί Παιδείας στη Μπολόνια προκειμένου να συζητήσουν τις δυνατότητες συνεργασίας τους στο συγκεκριμένο ζήτημα. Η διαδικασία της Μπολόνια είχε ουσιαστικά ξεκινήσει, με τη συμμετοχή επιπλέον της οργάνωσης των ευρωπαϊκών πανεπιστημίων (EUA), της οργάνωσης ιδρυμάτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (EURASHE), της ένωσης φοιτητικών οργανώσεων²⁵ (ESIB), της Επιτροπής και του Συμβουλίου της Ευρώπης. Από τότε μέχρι σήμερα, έχουν διοργανωθεί ακόμα δύο συναντήσεις μεταξύ των προαναφερομένων συμμετεχόντων κρατών. Η μία έλαβε χώρα στην Πράγα το 2001. Η δεύτερη στο Βερολίνο το 2003. Η επόμενη συνάντηση δε, θα λάβει χώρα στο *Bergen* της Νορβηγίας το Μάιο του 2005. Εν τω μεταξύ δε, οι συμμετέχουσες χώρες έχουν αυξηθεί από 29

²⁵ Στη συγκεκριμένη οργάνωση δεν συμμετέχει η ΕΦΕΕ.

στη Μπολόνια, σε 33 στην Πράγα και σε 40 στο Βερολίνο. Έτσι σήμερα, στη διαδικασία της Μπολόνια συμμετέχουν, μεταξύ άλλων, κράτη όπως η Κύπρος, η Τουρκία, το Βατικανό και η Αλβανία (!).

Σε αυτό το πλαίσιο, δύο είναι τα ζητήματα, που παρουσιάζουν ενδιαφέρον, και θα μας απασχολήσουν στη συνέχεια. Το πρώτο αφορά στο βαθμό που η διαδικασία της Μπολόνια κρύβει νεο-ηγεμονικές τάσεις των ισχυρών κρατών της Ευρώπης, δεδομένης της προγενέστερης πρωτοβουλίας των τεσσάρων να συνυπογράψουν τη Διακήρυξη της Σορβόνης.

Πράγματι, ένα από τα πλέον δημοφιλή θέματα συζήτησης μεταξύ των 29 Υπουργών Παιδείας των ευρωπαϊκών κρατών που συναντήθηκαν στη Μπολόνια το 1999 αφορούσε στη σχέση της Μπολόνια με τη Σορβόνη. Η άποψη που τελικά επικράτησε ήταν ότι η Μπολόνια δεν υπήρξε ακριβώς συνέχεια της Σορβόνης αλλά μάλλον το αποτέλεσμα των αντιθέσεων, των αντιδράσεων αλλά και των συγχύσεων που προκλήθηκαν από τη δεύτερη.

Σε κάθε περίπτωση, ενδεικτικές του παρόντος διαμορφούμενου κλίματος είναι οι αντιδράσεις των Βρετανών που ανακαλύπτουν, καθυστερημένα ίσως, ότι η διαδικασία της Μπολόνια δεν σημαίνει ότι οι υπόλοιποι ευρωπαίοι θα εναρμονιστούν με το αγγλικό μοντέλο. Μάλλον, σε αντίθεση με ότι πίστευαν έως πρόσφατα, ότι δηλαδή η «Ήπειρος» απλά μεταφέρει αυτά που γίνονται στο «Νησί», ανακαλύπτουν ότι και εκείνοι απαιτείται να προβούν σε μεταρρυθμίσεις, ειδικά σε ό,τι αφορά στο μεταπτυχιακό επίπεδο. Έτσι, η Μπολόνια αρχίζει και τους μοιάζει όλο και περισσότερο με «στενό κορσέ» (Williams & Coate, 2003).

Το δεύτερο ζήτημα σχετίζεται με το γεγονός ότι τα κράτη που συμμετέχουν στη διαδικασία της Μπολόνια ανήκουν, ταυτόχρονα, σε ένα ευρύτερο πλαίσιο αλληλεξάρτησης. Δεδομένο, που δύναται να λειτουργήσει ως τροχοπέδη στην υλοποίηση της διαδικασίας όπως τουλάχιστον αυτά τη φαντάζονται.

Βασικό ζητούμενο, σε αυτό το πλαίσιο, αποτελεί ο ρόλος της Ε.Ε. στην όλη διαδικασία. Στο φόντο δε, δεν πρέπει να παραβλέπεται και ο ρόλος θεσμών πολύ γενικότερων όπως είναι, για παράδειγμα, ο Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου (ΠΟΕ) ο οποίος ξεφεύγοντας από κάθε δημοκρατικό έλεγχο, αποκτά

όλο και μεγαλύτερες εξουσίες και μπορεί να επιβάλλει τις επιλογές του παγκοσμίως.

Σε σχέση με το πρώτο, ένα ζήτημα που απασχόλησε ιδιαίτερος τους συμμετέχοντες στη Μπολόνια ήταν ο βαθμός εμπλοκής της Ε.Ε. στην προώθηση της συγκεκριμένης διαδικασίας. Η πρώτη σκέψη ήταν η Ε.Ε. να διαδραματίσει πρωταγωνιστικό ρόλο στην υλοποίηση των προβλέψεων της διακήρυξης. Όμως, τελικά, προτιμήθηκε η απλή συμμετοχή της Επιτροπής ως ισότιμου εταίρου στις δραστηριότητες της Μπολόνια. Γεγονός μάλιστα, που προκάλεσε την οργή του παριστάμενου εκπροσώπου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (!).

Οι λόγοι για αυτήν την απόφαση ήταν τρεις: ο πρώτος είχε να κάνει με την αναγκαιότητα να αποκτήσει η πρωτοβουλία της Μπολόνια την ευρύτερη δυνατή βάση αναφοράς σε ό,τι αφορά στις εμπλεκόμενες χώρες. Ο δεύτερος σχετίζεται με την επιθυμία των περισσότερων χωρών να είναι εμφανής στη διαδικασία της Μπολόνια η διάσταση που έχει να κάνει με τις κοινωνικές, ανθρωπιστικές και δημοκρατικές αξίες της Ευρώπης και να μην εμφανίζεται ως κυρίαρχη η διάσταση που αναφέρεται στα ζητήματα της απασχολησιμότητας και της παγκοσμιοποίησης που θα υπογράμμιζε η σύνδεση της με την Ε.Ε. Τέλος, ο τρίτος λόγος αφορούσε μια γενικότερη αντίληψη που επικράτησε στη Μπολόνια και η οποία πρέσβευε πως θα έπρεπε να αποφευχθούν οι οποιοδήποτε κίνδυνοι για ηγεμονία σε σχέση με την πρωτοβουλία οικοδόμησης του EXAE.

Παρ' όλες όμως τις αντιθέσεις, γεγονός παραμένει πως η Ε.Ε. κατάφερε να διαδραματίσει και συνεχίζει να διαδραματίζει πρωταγωνιστικό ρόλο στην υλοποίηση της διαδικασίας, κινούμενη στο παρασκήνιο. Οι πρόσφατες μάλιστα, μετά τη συνάντηση του Βερολίνου, αποφάσεις για χρήση του ECTS και του Diploma Supplement στην προώθηση της διαδικασίας μας πείθουν και για την αποτελεσματικότητα των δράσεων που ανέλαβε.

Ειδικότερα, οι παρασκηνιακές παρεμβάσεις της Ένωσης έλαβαν δύο κύριες μορφές: α) ανάληψη συγκεκριμένων πρωτοβουλιών σε συμφωνία με τα προβλεπόμενα στη διαδικασία, β) χρηματοδότηση του Tuning Project, ενός

προγράμματος που ενέπλεκε τα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια στην υλοποίηση των δράσεων για τη σύσταση του EXAE.

Από τη μια, η Ένωση και συγκεκριμένα η Επιτροπή μετά από κάθε συνάντηση στο πλαίσιο της διαδικασίας της Μπολόνια, αφενός, εξέδιδε Ανακοινώσεις όπου βεβαίωνε την προσήλωσή της στη διαδικασία και ενημέρωνε για τη λήψη μέτρων προκειμένου για την αποτελεσματικότερη υλοποίησή της στα κράτη μέλη της. Αφετέρου δε, προχωρούσε στην εκπόνηση Σχεδίων Δράσης στο πλαίσιο των κάθε φορά συμφωνηθέντων. Ενδεικτικά αναφέρουμε: Berlin Conference of European Higher Education Ministers, Contribution of the EU, Berlin, 18/19 September, 2003, From Berlin to Bergen, The EU Contribution, Brussels, 8 November, 2003, Bologna Support Measures, Action Plan "Science and Society", ERASMUS WORLD κλπ.

Πρόσφατα δε, καθόρισε το μελλοντικό πλαίσιο των δράσεών της σε σχέση με την οικοδόμηση του EXAE:

- Παροχή και αποτελεσματική χρήση επαρκών και διατηρήσιμων πόρων στα πανεπιστήμια,
- Εδραίωση αριστείας των ευρωπαϊκών πανεπιστημίων,
- Μεγαλύτερο άνοιγμα των πανεπιστημίων προς το εξωτερικό και βελτίωση της διεθνούς ελκυστικότητάς τους.

Από την άλλη, η Επιτροπή προχώρησε στη χρηματοδότηση και ανάδειξη του προγράμματος Tuning στο πλαίσιο του οποίου συνεργάστηκαν μέλη επτά επιστημονικών περιοχών²⁶ από 72 ευρωπαϊκά πανεπιστήμια προκειμένου να συντονίσουν τις δράσεις τους σε καίρια ζητήματα που έθετε η διαδικασία της Μπολόνια. Ανάμεσα στους άρρητους στόχους του προγράμματος ήταν η αύξηση της ευαισθητοποίησης της ακαδημαϊκής κοινότητας στα ζητήματα που θίγει η συγκεκριμένη διαδικασία και η αποτελεσματικότερη υλοποίηση της στους κόλπους των πανεπιστημίων. Παράλληλα όμως, με την εμπλοκή τους

²⁶ Οι επτά επιστημονικές περιοχές ήταν: Μαθηματικά, Φυσική, Χημεία, Γεωλογία, Διοίκηση Επιχειρήσεων, Ιστορία, Επιστήμες της Εκπαίδευσης. Στη δεύτερη φάση του προγράμματος που ξεκίνησε το Μάιο του 2003, εντάχθηκαν επίσης άλλες δύο επιστημονικές ειδικότητες: η Νοσηλευτική και οι Ευρωπαϊκές Σπουδές.

στο πρόγραμμα, 72 ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, ουσιαστικά δούλευαν πλάι (:), ενάντια (:) στα κράτη σε σχέση με την οικοδόμηση του EXAE.

Ειδικότερα τα ζητήματα που έθιγε το συγκεκριμένο πρόγραμμά ήταν τα ακόλουθα:

- Εντοπισμός γενικών και ακαδημαϊκών δεξιοτήτων ανά τομέα επιστήμης, φιλικών στην αγορά εργασίας,
- Ανάπτυξη προγραμμάτων σπουδών στη βάση των συγκεκριμένων φιλικών στην αγορά εργασίας δεξιοτήτων ανά τομέα επιστήμης και καθορισμός συγκεκριμένων μαθησιακών αποτελεσμάτων,
- Επεξεργασία του ECTS ως μηχανισμού συσσώρευσης διδακτικών μονάδων, διευκόλυνσης της συγκρισιμότητας και συμβατότητας των προγραμμάτων σπουδών και ανάπτυξης κοινών προγραμμάτων σπουδών, και
- Ανάπτυξη κοινών μεθόδων διδασκαλίας και μάθησης, αξιολόγησης και επίδοσης και διασφάλισης της ποιότητας.

Χωρίς να εξαντλείται εδώ ο ρόλος της Ε.Ε. στη διαδικασία της Μπολόνια, έχει ενδιαφέρον να στραφούμε τώρα, και σε αυτόν του ΠΟΕ που, σε καμιά περίπτωση δεν πρέπει να θεωρείται αμελητέος. Ειδικότερα, ο ΠΟΕ ένας μικρός κλειστός οργανισμός που καθορίζει τους κανόνες του εμπορίου (Brown, 1999) εκδίδει αποφάσεις που είναι δεσμευτικές για τα κράτη μέλη του²⁷. Ως μετεξέλιξη της GATT (General Agreement on Tariffs and Trade), ο συγκεκριμένος οργανισμός, δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον τα τελευταία χρόνια για την εκπαίδευση από τη στιγμή που θεωρεί ότι αυτή αποτελεί παρθένα αγορά που προσφέρεται για ιδιωτικοποιήσεις και πλήρη φιλελευθεροποίηση (Σταμέλος, 2000, σελ. 18). Ανάμεσα στις 23 γενικές συμφωνίες που έχουν υπογράψει τα μέλη του μία συμφωνία δεσμεύει τη χώρα μας σε σχέση με την εκπαίδευση: η GATS (General Agreement on Trade and Services).

Αφενός, η συγκεκριμένη συμφωνία αναφέρεται στο εμπόριο. Γεγονός που μεταφράζεται σε απελευθέρωση των εμπορικών συναλλαγών σε όλους τους τομείς της εκπαίδευσης –πρωτοβάθμια, δευτεροβάθμια, τριτοβάθμια και σημαίνει ότι «όλα τα είδη της εκπαιδευτικής πρόβλεψης θεωρούνται

²⁷ Η Ελλάδα είναι μέλος του ΠΟΕ από το 1995.

εμπορεύσιμα όπως είναι ο καφές ή η παραγωγή μπανάνας» (Robertson & Dale, 2003, σελ. 16). Δηλαδή, η ένταξη της εκπαίδευσης στη συγκεκριμένη συμφωνία μεταφράζεται σε επίσημη, κατ' αρχήν, διαμόρφωση και βέβαια πλήρη απελευθέρωση μιας αγοράς εκπαιδευτικών υπηρεσιών. Δεδομένο που σηματοδοτεί τη μεταλλαγή της εκπαίδευσης σε εμπορεύσιμο αγαθό στην παγκόσμια οικονομία για την άμεση συσσώρευση κεφαλαίου και την προώθηση της παραγωγικότητας της οικονομίας.

Αφετέρου, η GATS αναφέρεται στις υπηρεσίες. Υπηρεσίες όμως ενός άλλου είδους. Η GATS μεταλλάσσει την έννοια της υπηρεσίας, από αυτή που είναι εμπορεύσιμη στο εκάστοτε κοινωνικό και πολιτιστικό περιβάλλον, σε αυτή που ρυθμίζεται από την αγορά (Robertson & Dale, 2003). «Δεν γίνεται καμία διάκριση μεταξύ των εκπαιδευτικών υπηρεσιών, των τραπεζικών υπηρεσιών ή των υπηρεσιών που παρέχουν τα γραφεία κηδεϊών» (Kelsey, 2003, σελ. 3). Η ένταξη της εκπαίδευσης στη GATS, δηλαδή, σηματοδοτεί την απώλεια του ξεχωριστού κοινωνικοποιητικού ρόλου της εκπαίδευσης και την ένταξή της στην οικονομία.

Σε αυτό το πλαίσιο, είναι δυνατόν να υποψιαστεί κανείς ότι η πορεία ως το 2010 δεν θα είναι στρωμένη με ροδοπέταλα....

2. Τα βήματα για τη σύσταση του EXAE: Από τη Σορβόνη στο Βερολίνο...

5.1.1. Η Διακήρυξη της Σορβόνης

Όπως αναφέρθηκε, το 1998, συναντήθηκαν στο Παρίσι τέσσερις Υπουργοί Παιδείας από τα μεγαλύτερα κράτη της Ευρώπης (Γαλλία, Γερμανία, Αγγλία και Ιταλία) και συνυπέγραψαν τη Διακήρυξη της Σορβόνης με κεντρικό στόχο την εναρμόνιση της αρχιτεκτονικής των συστημάτων τους της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Οι λόγοι που έκαναν τα συγκεκριμένα κράτη να αναλάβουν αυτή την πρωτοβουλία, όπως διαφαίνεται στο κείμενο της Διακήρυξης, ήταν, αφενός, οι διαφορετικές απαιτήσεις που θέτουν οι σύγχρονες ανάγκες της οικονομίας στην εκπαίδευση και αφετέρου, η διάθεση προώθησης της διεθνούς αναγνώρισης και ελκυστικότητας των ευρωπαϊκών πανεπιστημίων –ή

τουλάχιστον των πανεπιστημίων των τεσσάρων χωρών. Στο κείμενο της Σορβόνης υπάρχουν συγκαλυμμένες αναφορές στην αγορά εργασίας, στην παγκοσμιοποίηση, και στο διεθνή ανταγωνισμό.

Σε αυτό το πλαίσιο, τα τέσσερα κράτη έθεσαν τρεις κεντρικές προτεραιότητες για τα συστήματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσής τους:

- Να διαμορφώσουν ένα κοινό σύστημα αναγνώρισης πτυχίων σε δύο διακριτούς κύκλους σπουδών όπου η πρόσβαση στο δεύτερο κύκλο – το μεταπτυχιακό- θα προϋπέθετε την ύπαρξη πτυχίου στο πρώτο κύκλο –τον προπτυχιακό.

Χωρίς να αναφέρεται μάλιστα ρητά στο κείμενο της Διακήρυξης, οι Υπουργοί Παιδείας συμφώνησαν ο πρώτος κύκλος, ο προπτυχιακός, να έχει διάρκεια τριών ετών και στο δεύτερο, το μεταπτυχιακό, να υπάρχει επιλογή μεταξύ δύο ανεξάρτητων προγραμμάτων σπουδών: ένα, Μεταπτυχιακό, μικρής διάρκειας (δύο ετών) ή/και ένα μεγάλης διάρκειας (τριών ετών), Διδακτορικό. Το περίφημο σχήμα 3+2+3 ή αλλιώς 3-5-8,

- Τη διευκόλυνση και ενθάρρυνση της κινητικότητας των φοιτητών και του διδακτικού προσωπικού.

Συγκεκριμένα στο κείμενο της Διακήρυξης προβλέπεται ότι οι φοιτητές θα ενθαρρύνονται να παρακολουθούν τουλάχιστον ένα εξάμηνο σπουδών στο εξωτερικό, και

- Την αφαίρεση των εμποδίων στην κινητικότητα με την ανάληψη διεθνικών δράσεων που θα διευκολύνουν την αναγνώριση των τίτλων σπουδών και των αποκτηθέντων ακαδημαϊκών προσόντων. Μάλιστα, και αυτό έχει σημασία, οι τέσσερις Υπουργοί Παιδείας, αναγνώρισαν σημαντικό ρόλο, για την επίτευξη αυτού του στόχου, στη χρήση ενός συστήματος διδακτικών μονάδων ανάλογου αυτού που χρησιμοποιεί η Ε.Ε., δηλαδή του ECTS.

5.2.2 Η Διακήρυξη της Μπολόνια

Η Διακήρυξη της Μπολόνια κινήθηκε στο πλαίσιο διεύρυνσης ή και εξειδίκευσης των προβλέψεων που γίνονταν στο κείμενο της Σορβόνης.

Έτσι, οι Υπουργοί Παιδείας 29 ευρωπαϊκών κρατών αφού επιβεβαίωσαν την υποστήριξή τους στις γενικές αρχές που τέθηκαν με τη Διακήρυξη της Σορβόνης ανέλαβαν την υποχρέωση να συντονίσουν τις πολιτικές τους ώστε να επιτύχουν, έως το 2010, τους ακόλουθους στόχους, τους οποίους θεώρησαν ότι έχουν πρωταρχική σημασία για τη διαμόρφωση του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης και για την προώθηση του Ευρωπαϊκού συστήματος ανώτατης εκπαίδευσης σε ολόκληρο τον κόσμο:

- Υιοθέτηση ενός συστήματος τίτλων σπουδών που θα είναι ευκόλως αναγνώσιμοι και συγκρίσιμοι, με τη βοήθεια και του θεσμού του Συμπληρώματος Διπλώματος (Diploma Supplement), με στόχο την προώθηση της απασχολισιμότητας των ευρωπαίων πολιτών και της διεθνούς ανταγωνιστικότητας του Ευρωπαϊκού συστήματος ανώτατης εκπαίδευσης,
- Υιοθέτηση ενός συστήματος σπουδών που θα στηρίζεται βασικά σε δύο κύριους κύκλους σπουδών, έναν προπτυχιακό και έναν μεταπτυχιακό. Η πρόσβαση στο δεύτερο κύκλο σπουδών θα προϋποθέτει την επιτυχή ολοκλήρωση των σπουδών του πρώτου κύκλου, οι οποίες θα διαρκούν *τουλάχιστον* τρία χρόνια. Ο τίτλος σπουδών που θα χορηγείται μετά τον πρώτο κύκλο σπουδών θα αναγνωρίζεται στην Ευρωπαϊκή αγορά εργασίας ως ικανό επαγγελματικό προσόν. Ο δεύτερος κύκλος θα πρέπει να οδηγεί στο μεταπτυχιακό δίπλωμα (master) ή/και στο διδακτορικό δίπλωμα,
- Καθιέρωση ενός συστήματος διδακτικών μονάδων –ανάλογου με το εφαρμοζόμενο σήμερα ECTS- ως του πλέον κατάλληλου μέσου για την προώθηση της ευρύτερης δυνατής κινητικότητας των φοιτητών. Διδακτικές μονάδες μπορούν επίσης να συγκεντρώνονται και σε συστήματα εκπαίδευσης εκτός του πλαισίου της ανώτατης εκπαίδευσης, συμπεριλαμβανομένων και των συστημάτων δια-βίου

εκπαίδευσης, αρκεί να αναγνωρίζονται αυτά από τα εμπλεκόμενα πανεπιστήμια υποδοχής,

- Προώθηση της κινητικότητας, με ξεπέραςμα των εμποδίων που δυσχεραίνουν και καθιστούν αναποτελεσματική την ελεύθερη κίνηση,
- Προώθηση της ευρωπαϊκής συνεργασίας στη διασφάλιση της ποιότητας, με στόχο την ανάπτυξη συγκρίσιμων κριτηρίων και μεθοδολογιών,
- Προώθηση των απαραίτητων ευρωπαϊκών διαστάσεων στην ανώτατη εκπαίδευση, κατά κύριο λόγο σε σχέση με τα προγράμματα σπουδών, τη συνεργασία μεταξύ των ιδρυμάτων, τα σχήματα κινητικότητας, και τα ολοκληρωμένα προγράμματα σπουδών και άσκησης, κατάρτισης-επιμόρφωσης και έρευνας.

Σε σχέση με το κείμενο της Σορβόνης, η πρώτη διαφορά που οφείλουμε να επισημάνουμε έχει να κάνει με την προσπάθεια να αποκτήσει η Διακήρυξη της Μπολόνια μια διάσταση που θα τη φέρνει πιο κοντά στις κοινωνικές, ανθρωπιστικές και δημοκρατικές αξίες της Ευρώπης σε αντίθεση με το μονοδιάστατο προσανατολισμό του κειμένου της Σορβόνης στα ζητήματα της απασχολησιμότητας των ευρωπαίων πολιτών και της διεθνούς ανταγωνιστικότητας του ευρωπαϊκού συστήματος ανώτατης εκπαίδευσης. Επιπρόσθετα, στο κείμενο της Μπολόνια, είναι παντελής η έλλειψη αναφορών σε ένα σύστημα ανώτατης εκπαίδευσης με τίτλους σπουδών που θα ακολουθούν την αριθμητική σχέση 3-5-8. Στη Μπολόνια γίνεται μεν αναφορά σε ένα σύστημα με δύο διακριτούς κύκλους σπουδών, ο πρώτος όμως κύκλος σπουδών, σε αντίθεση με τα προβλεπόμενα στη Σορβόνη, θα έχει διάρκεια *τουλάχιστον* τριών ετών. Μια τρίτη διαφορά, μεταξύ των δύο κειμένων αποτυπώνεται στην τελευταία πρόβλεψη του κειμένου της Μπολόνια που αναφέρεται στην προώθηση της ευρωπαϊκής διάστασης στην ανώτατη εκπαίδευση. Παρόμοια πρόβλεψη δεν υπάρχει στο κείμενο της Σορβόνης. Τέλος, το κείμενο της Μπολόνια εμφανίζεται περισσότερο ελαστικό σε σχέση με αυτό της Σορβόνης. Ενδεικτικά αναφέρουμε πως «η δημιουργία μιας μεγαλύτερης συμβατότητας και συγκρισιμότητας μεταξύ των διαφορετικών συστημάτων ανώτατης εκπαίδευσης» δεν σημαίνει απαραίτητα την κατασκευή

ενός μοναδικού και ενιαίου συστήματος, το οποίο αφήνει να υπονοηθεί το κείμενο της Σορβόνης «ένα σύστημα φαίνεται να ξεπροβάλλει...».

Από εκεί και πέρα, δύο είναι τα σημεία που χρήζουν ιδιαίτερης προσοχής στη Διακήρυξη της Μπολόνια και είναι τα ακόλουθα:

Πρώτον, το πεδίο εφαρμογής της Διακήρυξης της Μπολόνια αφορά τόσο στον πανεπιστημιακό όσο και στον μη-πανεπιστημιακό τομέα της ανώτατης εκπαίδευσης σύμφωνα με τη διάκριση που επικρατεί σήμερα στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες. Σε ό,τι αφορά όμως στην Ελλάδα, ο χρησιμοποιούμενος όρος ανώτατη εκπαίδευση παραπέμπει αφενός στον πανεπιστημιακό τομέα (Πανεπιστήμια, Πολυτεχνεία, ΑΣΚΤ) και αφετέρου στα ΤΕΙ.

Δεύτερον, οι προβλέψεις του κειμένου της Μπολόνια για την επέκταση της χρήσης του ECTS και σε εκπαιδευτικά προγράμματα εκτός του συστήματος της ανώτατης εκπαίδευσης μιας χώρας –που αποσκοπεί στη σύνδεση προγραμμάτων δια-βίου εκπαίδευσης με τα συστήματα ανώτατης εκπαίδευσης-αφήνει περιθώρια για αναγνώριση διδακτικών μονάδων από εκπαιδευτικά προγράμματα που αναπτύσσονται εκτός του τυπικού συστήματος ανώτατης εκπαίδευσης. Η διατύπωση στο κείμενο της Διακήρυξης, που αφήνει τελικά την αναγνώριση αυτών των διδακτικών μονάδων στη διακριτική ευχέρεια των ιδίων των πανεπιστημίων υποδοχής διασφαλίζει τα πράγματα στο εσωτερικό της χώρας μας, δεν αντιμετωπίζει όμως το πραγματικό πρόβλημα της αναγνώρισης αυτών των διδακτικών μονάδων από τα συνεργαζόμενα πανεπιστήμια άλλων χωρών.

5.2.3 Η συνάντηση της Πράγας

Στη συνάντηση της Πράγας, προέκυψαν οι ακόλουθες διαφοροποιήσεις σε σχέση με τη Μπολόνια:

Πρώτον, οι συμμετέχοντες Υπουργοί Παιδείας υποστήριξαν πως η οικοδόμηση του EXAE αποσκοπεί στην προώθηση της ελκυστικότητας και της διεθνούς ανταγωνιστικότητας της ευρωπαϊκής ανώτατης εκπαίδευσης, υπενθυμίζοντας, ουσιαστικά, τη στοχοθεσία της συνάντησης στη Σορβόνη.

Δεύτερον, οι συμμετέχοντες Υπουργοί Παιδείας ξεκαθάρισαν ότι η ανώτατη εκπαίδευση θα πρέπει να θεωρείται κοινωνικό, δημόσιο αγαθό και να παραμένει υπό την επίβλεψη του κράτους.

Επιπρόσθετα, υπογράμμισαν τη σημασία της δια-βίου εκπαίδευσης στην οικοδόμηση του ΕΧΑΕ και δεσμεύθηκαν να λάβουν πρωτοβουλίες προς αυτήν την κατεύθυνση.

Τέταρτον, προσκάλεσαν την ενεργό συμμετοχή των ιδρυμάτων ανώτατης εκπαίδευσης και των φοιτητών στην προώθηση των στόχων της Μπολόνια.

Τέλος, χρήζει αναφοράς το γεγονός πως στην Πράγα άρχισε να ξεθωριάζει το, ουσιαστικά, ανελαστικό σχήμα 3-5-8 και να μετατρέπεται σε ένα σύστημα με δύο κύκλους σπουδών (προπτυχιακό – μεταπτυχιακό) όπου ο πρώτος θα είναι τουλάχιστον τριετούς διάρκειας και ο δεύτερος ακαθόριστης χρονικής διάρκειας. Παραμένουν βέβαια οι υπόλοιπες προβλέψεις που αφορούν στους δύο κύκλους σπουδών, ότι δηλαδή το πτυχίο του πρώτου κύκλου αποτελεί την προϋπόθεση για την εισαγωγή στο δεύτερο κύκλο ο οποίος θα προσφέρει δύο ανεξάρτητα προγράμματα σπουδών (Μεταπτυχιακό-Διδακτορικό) εκ των οποίων το πρώτο δεν θα αποτελεί τυπική προϋπόθεση για την πρόσβαση στο δεύτερο. Τέλος, στη συνάντηση της Πράγας η χρήση των διδακτικών μονάδων ανάγεται σε πρωτεύοντα μηχανισμό εναρμόνισης των σπουδών και διευκόλυνσης της ευρωπαϊκής κινητικότητας.

5.2.4. Η συνάντηση του Βερολίνου

Η συνάντηση του Βερολίνου χαρακτηρίζεται μάλλον από τη μεγάλη εμπάθυνση στους στόχους της Μπολόνια. Είναι αλήθεια, ότι οι συζητήσεις στο Βερολίνο ήταν ιδιαίτερες εξειδικευμένες καθώς επίσης και ότι ελήφθησαν ρηξικέλευθες αποφάσεις για το μέλλον της διαδικασίας.

Έτσι, οι στόχοι της διαδικασίας της Μπολόνια αναδιαμορφώθηκαν ως εξής, μετά τη συνάντηση του Βερολίνου:

- Τα κράτη υπογράμμισαν την ανάγκη ανάπτυξης κοινών κριτηρίων και μεθοδολογιών στο ζήτημα της διασφάλισης της ποιότητας.

Συμφώνησαν δε, ότι ως το 2005, τα εθνικά συστήματα διασφάλισης της ποιότητας θα περιλαμβάνουν τα εξής χαρακτηριστικά:

- * Ορισμό των ευθυνών των εμπλεκόμενων φορέων και των ιδρυμάτων,
 - * Αξιολόγηση των προγραμμάτων ή των ιδρυμάτων συνολικά με τη χρήση εσωτερικής αξιολόγησης, εξωτερικής επιθεώρησης, φοιτητικής συμμετοχής και δημοσίευσης των αποτελεσμάτων,
 - * Σύστημα επικύρωσης και πιστοποίησης των συγκρίσιμων διαδικασιών,
 - * Διεθνή συμμετοχή, συνεργασία και δικτύωση.
- Τα κράτη ανέλαβαν την ευθύνη, ως το 2005, αφενός, να έχουν εδραιώσει τους δύο κύκλους σπουδών στα συστήματα ανώτατης εκπαίδευσής τους, και αφετέρου να έχουν αναπτύξει ένα πλαίσιο συγκρίσιμων και συμβατών προσόντων με όρους φόρτου εργασίας, επιπέδου, μαθησιακών αποτελεσμάτων, δεξιοτήτων και προφίλ προκειμένου τα πτυχία που παρέχει το εκάστοτε σύστημα ανώτατης εκπαίδευσης να κατοχυρώνουν διαφορετικού τύπου προσόντα. Επιπρόσθετα, στη συνάντηση του Βερολίνου, κατοχυρώθηκε, για πρώτη φορά, ως προαπαιτούμενο για την εκπόνηση διδακτορικής διατριβής η κατοχή μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών.
- Οι συμμετέχοντες στη συνάντηση του Βερολίνου επαναβεβαίωσαν την προσήλωσή τους στο ζήτημα της προώθησης της κινητικότητας,
- Αναγνωρίστηκε το ECTS, ως ο επίσημος χρησιμοποιούμενος μηχανισμός για τη διευκόλυνση της κινητικότητας αλλά και την ανάπτυξη των αναλυτικών προγραμμάτων των ιδρυμάτων της ανώτατης εκπαίδευσης. Μάλιστα, το ECTS καθιερώθηκε, όχι μόνο ως σύστημα μεταφοράς διδακτικών μονάδων αλλά και ως σύστημα συσσώρευσης διδακτικών μονάδων.
- Τα κράτη δεσμεύθηκαν να παρέχουν, ως το 2005, μαζί με το πτυχίο, Συμπλήρωμα Διπλώματος (Diploma Supplement), προκειμένου για τη διευκόλυνση της αναγνώρισης τίτλων σπουδών,

- Οι συμμετέχοντες στη συνάντηση του Βερολίνου επαναβεβαίωσαν την προσήλωσή τους στο ζήτημα της ενεργού συμμετοχής των ιδρυμάτων της ανώτατης εκπαίδευσης και των φοιτητών στη διαδικασία της Μπολόνια,
- Τα κράτη υποσχέθηκαν να αναλάβουν πρόσθετες πρωτοβουλίες στο ζήτημα της προώθησης της ευρωπαϊκής ταυτότητας στην ανώτατη εκπαίδευση,
- Δεσμεύθηκαν να προωθήσουν περισσότερο τη διεθνή ελκυστικότητα των συστημάτων της ανώτατης εκπαίδευσής τους με την ανάπτυξη προγραμμάτων που θα απευθύνονται σε φοιτητές από τρίτες χώρες.
- Συμφώνησαν να ευθυγραμμίσουν την πολιτική τους στον τομέα της δια-βίου εκπαίδευσης και να ενθαρρύνουν την ανάπτυξη ανάλογων προγραμμάτων στα ιδρύματα της ανώτατης εκπαίδευσης. Ενδιαφέρον έχει, στο ίδιο πλαίσιο, η απόφασή τους να διερευνήσουν τρόπους για την αναγνώριση προγενέστερων άτυπων μορφών μάθησης.
- Τέλος, παρουσιάζει τεράστιο ενδιαφέρον, η πρόθεση των Υπουργών Παιδείας να συνδέσουν την οικοδόμηση του EXAE με τον Ευρωπαϊκό Χώρο Έρευνας (EXE) που προωθεί η Ένωση. Σε αυτό το πλαίσιο μάλιστα, πρότειναν την ένταξη των σπουδών σε επίπεδο διδακτορικού, σε αυτόνομο τρίτο κύκλο σπουδών.

5.3. Συνέπειες από τη Διακήρυξη της Μπολόνια στο σύστημα της ανώτατης εκπαίδευσης: κριτικές παρατηρήσεις

Όπως το έχουμε ήδη σημειώσει, η Διακήρυξη της Σορβόνης φαίνεται να είχε μοναδικό στόχο τον οικονομικό κόσμο, την αγορά εργασίας και τις άμεσες ανάγκες της. Θέλησε να παρέμβει και να δώσει απαντήσεις σε ό,τι σχετίζεται με την παγκοσμιοποίηση και τις συνέπειές της, αποκλειστικά και μόνο, σε οικονομικό επίπεδο. Η Διακήρυξη της Μπολόνια, από την άλλη, μοιάζει να έχει περισσότερες αποχρώσεις με τις αναφορές της στη δημοκρατία, την ειρήνη, την κοινωνική και προσωπική πρόοδο των παραγράφων 2 και 3. Παρόλα αυτά όμως, δεν αλλάζει τις προτεραιότητες. Η οικονομία είναι το κυρίαρχο στοιχείο.

Κατά συνέπεια, το προτεινόμενο μοντέλο «ευρω-πανεπιστημίου» φαίνεται να εγκαταλείπει το ιστορικό ευρωπαϊκό μοντέλο των *universitas* (Renaut, 1995). Προωθεί δομές και λειτουργίες που εναρμονίζονται, ίσως, στις απαιτήσεις για «επαγγελματικές δεξιότητες» αλλά δεν εκφράζει απαραίτητα την ευρωπαϊκή κουλτούρα για την επιστήμη και την έρευνα (Ξανθόπουλος, 2001). Μοιάζει να αναπαράγει την αμερικανική εκδοχή του Πανεπιστημίου, χωρίς όμως να σέβεται την αντίστοιχη δομή των κύκλων σπουδών, στο μέτρο που ο προτεινόμενος πρώτος κύκλος θα έπρεπε να είναι τεσσάρων ετών.

Πράγματι, το προτεινόμενο μοντέλο φαίνεται να εκλαμβάνει το Πανεπιστήμιο ως όργανο ικανοποίησης των άμεσων αναγκών της αγοράς. Όμως, το να οδηγήσει το Πανεπιστήμιο να λειτουργήσει σαν επιχείρηση σημαίνει *a priori* την υποβάθμιση της σημασίας της συστηματικής και ελεύθερης ανάπτυξης της ενότητας έρευνα-διδασκαλία, χωρίς απαραίτητα να υφίστανται οικονομικοί ή πολιτικοί στόχοι. Αν λοιπόν το προτεινόμενο μοντέλο παγιωθεί, θα έπρεπε, ίσως, να εφευρεθεί ένα άλλο ίδρυμα που να παίζει αυτόν το ρόλο. Σε αντίθετη περίπτωση, θα έμπαινε κανείς στον κίνδυνο δύο βασικές έννοιες-κλειδιά του πολιτισμού μας, η έννοια «δημοκρατία» και η έννοια «εξέλιξη», να χάσουν έναν βασικό πυλώνα στήριξης.

Όμως, ούτως ή άλλως, το Πανεπιστήμιο σήμερα βρίσκεται σε μια αβέβαιη κατάσταση. Η νομολογία του ΔΕΚ για την υπόθεση *Blaizot* μπορεί, για παράδειγμα, να θεωρηθεί ως επανάσταση, δεδομένου ότι χαρακτηρίζει τα πανεπιστημιακά πτυχία επαγγελματικά, διαλύοντας μια μακρά ιδιαίτερη παράδοση όπου τα πτυχία αυτά είχαν το χαρακτήρα των ακαδημαϊκών. Όμως, όλη η επαγγελματική κατάρτιση ανήκει στο άρθρο 127 της συνθήκης του Μάαστριχτ, όπου η Ένωση εφαρμόζει πολιτική, παρά τους περιορισμούς που και πάλι το ΔΕΚ όρισε με την απόφασή του στην υπόθεση *Brown*.

Επιπλέον, τα πανεπιστήμια τοποθετημένα μέσα στο νεφελώδες τοπίο της έκφρασης «τριτοβάθμια εκπαίδευση» τείνουν να χάσουν κάθε ιδιαιτερότητα ως διακριτά ιδρύματα με αποκλειστικούς τίτλους σπουδών. Εάν έπρεπε να βρεθεί μια αρχή, θα είχε κανείς την τάση να την τοποθετήσει στο κείμενο του Υπομνήματος για την Τριτοβάθμια Εκπαίδευση στην ΕΟΚ του 1991, στο οποίο, είχε τονιστεί, εξ αρχής, ότι απουσίαζε εντελώς η λέξη «πανεπιστήμιο».

Αυτό το σημαντικό κείμενο επαναλάμβανε τις ιδέες δύο άλλων κειμένων της IRDAC (Industrial Research and Development Advisory Committee) που προετοιμάστηκαν για λογαριασμό της Επιτροπής. Τόσο το «Έλλειψη ειδικοτήτων στην Ευρώπη» όσο και το «Σχολείο και Βιομηχανία» δημιούργησαν ένα κλίμα και χρησιμοποιήθηκαν αρκετά παρά το μονόπλευρο των θέσεων τους, το οποίο θα μπορούσε κάλλιστα να είναι οι θέσεις των ευρωπαίων βιομηχάνων.

Δεν είναι της παρούσης η ανάλυση των θέσεων των προηγούμενων κειμένων, εδώ απλώς, εν είδη παραδείγματος, θα σταθούμε στο αίτημα για μεγάλη αύξηση του φοιτητικού πληθυσμού, με στόχο να φτάσει στα ποσοστά των βασικών ανταγωνιστών της Ευρώπης, και η στενότερη σύνδεση των σπουδών με την αγορά. Οι δύο αυτές θέσεις, που φαίνεται να υιοθετήθηκαν στη συνέχεια, ενέχουν τον κίνδυνο να καταλήξουμε σε ένα σύστημα με δύο δίκτυα, ένα ελιτίστικο και πολύ επιλεκτικό κάποιων «κέντρων αριστείας» και ένα δεύτερο, μαζικό, αβέβαιης ποιότητας που θα παράγει μια πλειονότητα υπο-εκπαιδευμένων και σε πλήρη ανασφάλεια πτυχιούχων, η οποία θα προμηθεύει τη μάζα των «απασχολήσιμων» που δεν θα μπορεί να αντισταθεί στην αποδόμηση της αγοράς εργασίας και δεν θα είναι ικανή να υπερασπιστεί τα δημοκρατικά της δικαιώματα. Με άλλα λόγια, θα κατατείνουμε σε ένα σύστημα που θα έμοιαζε απόλυτα με το αντίστοιχο των ΗΠΑ.

Επιστρέφοντας στο κείμενο της Μπολόνια, θα θέλαμε να σταθούμε σε μερικά σημεία του, που αφορούν στην προτεινόμενη δομή.

Πρώτον, μοιάζει παράδοξο το γεγονός ότι το προτεινόμενο σύστημα θέλει να αναπαράγει και να ανταγωνιστεί το αμερικάνικο σύστημα αλλά δεν σέβεται τους κύκλους σπουδών του προηγούμενου, οι οποίοι είναι και οι κυρίαρχοι στην παγκόσμια αγορά, γεγονός που δεν προοιωνίζει την καλύτερη αναγνωσιμότητά του στο εξωτερικό της Ευρώπης. Βέβαια, αυτό βόλευε τα τρέχοντα συμφέροντα των μεγάλων της Ε.Ε., στο βαθμό που, για παράδειγμα το αγγλικό bachelor, σε αντίθεση με το αμερικάνικο, είναι τριών ετών. Ή πάλι της Γαλλίας, που για τους δικούς της λόγους προέταξε το «3». Ο Claude Allègre έλεγε χαρακτηριστικά στο Collège de France: «καταρχήν, ανήκω σε αυτούς που πιστεύουν ότι η γαλλική εκπαίδευση, παρά τα ελαττώματά της,

είναι σαφώς καλύτερη από την αμερικανική δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Παράγει μαθητές, που έχουν περισσότερες γνώσεις από τους νέους αμερικανούς. Κατά συνέπεια, το αντίστοιχο πρώτο πτυχίο, που στις ΗΠΑ είναι το undergraduate, πρέπει να είναι το απολυτήριο λυκείου +3 χρόνια σπουδών στο πανεπιστήμιο(...). Υπάρχει όμως κι ένας δεύτερος λόγος: η εναρμόνιση μεταξύ Μεγάλων Σχολών (Grandes Écoles) και Πανεπιστημίων είναι πολύ περισσότερο συμβατή στο επίπεδο των τριών ετών παρά των τεσσάρων». Μια αιτιολόγηση αποκλειστικά γαλλο-γαλλική η οποία όμως δεν είναι σίγουρο ότι θα βρει ανταπόκριση στην παγκόσμια αγορά των εκπαιδευτικών υπηρεσιών...

Επιπρόσθετα, ως προς την προτεινόμενη δομή, μπορούμε να παραθέσουμε κι άλλες αντιρρήσεις. Θα περιοριστούμε σε δύο. Πρώτον, η δομή αυτή δεν λαμβάνει υπόψη της τις σπουδές στην Ιατρική, αφήνοντάς την στην άκρη, εξασθενώντας όμως με αυτόν τον τρόπο τη θέση των πανεπιστημίων. Δεύτερον, προξενεί τεράστια σύγχυση στις σπουδές του Μηχανικού. Έτσι, στην αγορά εργασίας θα εμφανιστούν μηχανικοί των τριών και μηχανικοί των πέντε ετών σπουδών, που θα διεκδικούν τα ίδια επαγγελματικά δικαιώματα Αναστάτωση, που ήδη βιώνεται στην Ελλάδα, τόσο από τη σύγκρουση Πανεπιστημίου-ΤΕΙ, όσο και με πτυχιούχους από άλλες χώρες της ΕΕ (πχ. Αγγλία).

Είναι προφανές ότι οι προτεινόμενες αλλαγές θα προκαλέσουν μεγάλη σύγχυση, της οποίας το πρώτο θύμα θα είναι το Πανεπιστήμιο, του οποίου τα πτυχία θα συγχέονται με διπλώματα άλλων μη-πανεπιστημιακών ιδρυμάτων. Όμως, ένα ίδρυμα έχει αιτία ύπαρξης στην περίπτωση που εκπληρώνει ένα διακριτό έργο και απονέμει αναγνωρισμένα πτυχία που αντιστοιχούν σε καθορισμένα εξειδικευμένα επαγγελματικά δικαιώματα. Σε αντίθετη περίπτωση, όπως φαίνεται να γίνεται με το Πανεπιστήμιο, κινδυνεύει να χαθεί η αυτονομία και η διακριτότητα των πτυχίων του, (σίγουρα χάθηκε του πρώτου κύκλου, πιθανότατα και του πρώτου πτυχίου του δεύτερου κύκλου, ενώ η τύχη του καταληκτικού πτυχίου, Διδακτορικό, παραμένει αβέβαιη).

Δεύτερον, η γενίκευση του ECTS, αν και καταρχήν πρέπει να θεωρηθεί θετική, θα μπορούσε να δημιουργήσει σοβαρά προβλήματα, αν δεν συστηματοποιηθεί και δεν οριστούν σαφείς κανόνες λειτουργίας.

Ο βασικός λόγος που φαίνεται να υφέρπει για την ανάπτυξη του ECTS είναι η έμμεση παράκαμψη του προβλήματος της ασυμβατότητας της διάρκειας των σπουδών, με την πρόταξη ενός συστήματος συσσώρευσης διδακτικών μονάδων. Όμως, εάν καταλήγαμε σε ένα σύστημα αναγνώρισης πτυχίων στη βάση ενός αριθμού διδακτικών μονάδων (ΔΜ), προσπερνώντας το θέμα της διάρκειας σπουδών, θα μπορούσαμε να φτάσουμε σε ένα τερατώδες τεμαχισμό της επιστημονικής γνώσης και της αρχικής εκπαίδευσης, μετατρέποντας τα πανεπιστήμια σε ένα περίεργο είδος club Med., στο βαθμό που οι φοιτητές θα μπορούσαν να κυκλοφορούν ασυντόνιστα και ανεξέλεγκτα ανά την Ευρώπη, συσσωρεύοντας στην τύχη ΔΜ.

Τρίτον, η ιδέα του Συμπληρώματος Πτυχίου (Diploma Supplement), και αυτή αμερικανικής προέλευσης, αν και δίνει μια δυνατότητα αναγνώρισης αποκτημένων γνώσεων (π.χ. κάποιων μαθημάτων που κατοχύρωσε ένας φοιτητής που όμως δεν εντάσσονται στο πρόγραμμα σπουδών του), γεγονός που θα μπορούσε να θεωρηθεί θετικό, εντούτοις αν γενικευτεί χωρίς κανόνες χρήσεως, μπορεί να οδηγήσει στην παράκαμψη, για παράδειγμα, των σπουδών στο Τμήμα εισαγωγής, και την πιστοποίηση σπουδών σε άλλο επιστημονικό κλάδο.

Τέταρτον, τα προηγούμενα μας εισάγουν επίσης σε ένα περαιτέρω κίνδυνο: την ανάπτυξη και την προώθηση υπερ-κρατικών εκπαιδευτικών υπηρεσιών, διαμέσου της συνεργασίας τύπου *franchising*. Είναι αλήθεια ότι ο αρχικός στόχος, ως προς το εξωτερικό της ΕΕ, είναι ο ανταγωνισμός με τις ΗΠΑ. Όμως, αυτό το είδος δραστηριότητας ασκεί σημαντικές πιέσεις στις χώρες του ευρωπαϊκού Νότου εξ αιτίας της επιθετικής τακτικής, αρχικά του Ηνωμένου Βασιλείου, και δευτερευόντως της Γαλλίας. Επιπλέον, παίρνοντας για παράδειγμα την Ελλάδα, όπως αυτές οι σπουδές τύπου *franchising* είναι εντελώς εκτός ελέγχου και κατεχοχόν εμπορικές, το πρόβλημα της ποιότητας των σπουδών τίθεται κατά τρόπο επείγοντα. Πρέπει να υπογραμμιστεί ότι αυτό το πρόβλημα δεν είναι αποκλειστικά και μόνο της χώρας υποδοχής αλλά επίσης της χώρας προέλευσης, δεδομένου ότι τα χορηγούμενα πτυχία φέρουν την υπογραφή της. Έτσι όλο και πιο έντονα, μια αμφιβολία εγκαθίσταται για τα αγγλικά πτυχία, στο βαθμό που η αβέβαιη ποιότητά τους έχει καταγραφεί

στην αγορά εργασίας. Επιπρόσθετα, το πρόβλημα δεν είναι μόνο αγγλικό αλλά ευρωπαϊκό, στο μέτρο που τα αγγλικά πτυχία αναγνωρίζονται ως ευρωπαϊκά μέσω της αρχής της αμοιβαίας εμπιστοσύνης (ΚΕΚΜΟΚΟΡ, 1999).

Πέμπτο, τα κείμενα των δύο διακηρύξεων φαίνεται να αφήνουν κατά μέρος το ζήτημα της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης (e-learning). Αυτός ο τομέας που βρίσκεται σε πλήρη ανάπτυξη ενέχει τον κίνδυνο της ολικής απορύθμισης των αναγνωρισμένων κανόνων λειτουργίας του εκπαιδευτικού συστήματος. Πράγματι, με εξαίρεση τα ανοικτά πανεπιστήμια, κάθε άλλη δραστηριότητα στο διαδίκτυο είναι ουσιαστικά εκτός ελέγχου. Μια απλή επίσκεψη στο δίκτυο πείθει γι' αυτό²⁸...

Τέλος έκτο, ένα άλλο σημείο που αξίζει προσοχής είναι η προώθηση της ευρωπαϊκής διάστασης στα προγράμματα σπουδών, παρά την πλήρη διαβεβαίωση για το σεβασμό των διαφορών των κουλτούρων μας, των γλωσσών μας και των εκπαιδευτικών μας συστημάτων.

Καταρχήν, πρόκειται για μια πρόταξη θετική. Όμως, υπάρχουν σίγουρα κάποια ευαίσθητα σημεία. Ας πάρουμε δύο παραδείγματα. Από τη μια, δυσκολευόμαστε να κατανοήσουμε ένας εναρμονισμό στην εκπαίδευση εκπαιδευτικών, χωρίς την παρέμβαση σε όλους τους τομείς που δηλώνουμε ότι σεβόμαστε. Από την άλλη, η εναρμόνιση φαίνεται να είναι περισσότερο εύκολη στις επιστημονικές και τεχνικές σπουδές. Παρόλα αυτά υπάρχουν και εδώ δυσκολίες. Εάν αυτή η εναρμόνιση συνδέεται με μια στενή συνεργασία με την αγορά και τη βιομηχανία, θα μπορούσαμε να φτάσουμε σε μονοπώλια κάθε άλλο παρά επιθυμητά και/ή σε εξαρτήσεις καταστροφικές. Το πρώτο αναφέρεται, για παράδειγμα, στην βορειο-αμερικανική εμπειρία με το μονοπώλιο της IBM ή της Microsoft στην εκπαίδευση. Το δεύτερο παραπέμπει στην αγγλική εμπειρία. Κατά το Monbiot, η έρευνα έχει περάσει στα χέρια των μεγα-επιχειρηματιών που αποφασίζουν σε ποιούς τομείς πρέπει να γίνει και πόσα χρήματα πρέπει να επενδυθούν. Οι παρεμβάσεις τους αφορούν επίσης τον τρόπο με τον οποίον τα αποτελέσματα πρέπει να διατυπώνονται με στόχο

²⁸ Τελείως ενδεικτικά στη διεύθυνση www.nyuniversity.net του επονομαζόμενου The Yorker International University προτείνονται διδακτορικά από 6 έως 24 μήνες, σε ποικίλους τομείς που πάνε από τη Μηχανική έως την Υπνωση. Δίνεται μάλιστα η δυνατότητα σε εργαζόμενους χωρίς πανεπιστημιακή μόρφωση να κάνουν διδακτορικό, αναγνωρίζοντάς τους την εργασιακή τους εμπειρία ως προπτυχιακές σπουδές.

να μην θίγονται τα ενδιαφέροντά τους²⁹. Το πρόβλημα δεν είναι εικονικό ούτε απίθανο. Οι επεμβάσεις στην ακαδημαϊκή ελευθερία είναι τέτοιες που η Ουνέσκο ασχολήθηκε με αυτές. Πράγματι, στην 29^η Γενική Συνέλευση, 188 χώρες ψήφισαν τη «Σύσταση που αναφέρεται στη συνθήκη του εκπαιδευτικού προσωπικού της ανώτατης εκπαίδευσης», θεωρώντας ότι η θέση του έχει επιδεινωθεί τα τελευταία χρόνια. Κατά τρόπο χαρακτηριστικό, το άρθρο 27 αναφέρεται «στην ανάγκη προστασίας από την ιδρυματική λογοκρισία» (Beridze D., 2000). Παράλληλα, στις ΗΠΑ και τον Καναδά, οργανώσεις όπως η American Association of University Professors, η American Federation of teachers, η National Education Association, η Canadian Association of University Teachers και η Fédération Québécoise des Professeures et Professeurs d' Université, συντονίζουν τις ενέργειές τους εναντίον των πιέσεων που δέχονται οι ακαδημαϊκές ελευθερίες (Snyder M., 2000).

Κλείνοντας αυτήν την ενότητα, θα έπρεπε ίσως να κάνουμε μια σύνοψη της έως σήμερα πορείας της διαδικασίας για τον ΕΧΑΕ.

Είναι αλήθεια ότι πολλά έχουν γίνει σε επίπεδο τόσο συλλογικό όσο και σε επιμέρους κράτη. Επίσης, το πολύ σφιχτό χρονοδιάγραμμα, με τις ανά διετία συναντήσεις (Πράγα, 2001, Βερολίνο, 2003) φαίνεται να δίνει ένα ρυθμό κρατώντας την αρχική δυναμική. Παρόλα αυτά διαφαίνεται ο κίνδυνος η εναρμόνιση να καταλήξει σε ομοιομορφία και ισοπέδωση. Δεν είναι τυχαίο ότι το «τουλάχιστον» της Διακήρυξης της Μπολόνια, όσον αφορά στον πρώτο κύκλο σπουδών, φαίνεται να έχει σχεδόν ξεχαστεί. Η πλειονότητα των χωρών που έχουν προβεί σε μεταρρυθμίσεις του εκπαιδευτικού τους συστήματος ομογενοποιούνται στο σχήμα «3-5-8». Προς τιμή της η χώρα μας δεν φαίνεται να ακολουθεί αυτό το σχήμα. Βέβαια, από τη μια, αυτό σχετίζεται, μάλλον, με τις εσωτερικές ισορροπίες και τον ανταγωνισμό μεταξύ Πανεπιστημίων και ΤΕΙ, από την άλλη όμως, η ενδεχόμενη παγίωση ενός ευρωπαϊκού συστήματος «3-5-8» θα της δημιουργήσει αρκετά προβλήματα και θα εμφανιστεί ο κίνδυνος μιας *de facto* υποβάθμισης των πανεπιστημιακών της πτυχίων, στο

²⁹ Για παράδειγμα στο Cambridge, υπάρχουν έδρες των: BP, Shell, Unilever, Price, Waterhouse, Marks and Spencer, Rolls-Royce, AT και της Microsoft (Monbiot G., 2000).

μέτρο που οι τετραετείς σπουδές σε ελληνικό πανεπιστήμιο θα εξισώνονται με τις τριετείς ευρωπαϊκές αλλά και με τις τριετείς των ελληνικών ΤΕΙ !!!

Όμως, αυτή η «εναρμόνιση» που ομογενοποιεί μπορεί να είναι και ο Δούρειος Ίππος της προοπτικής για έναν ΕΧΑΕ, και αυτό για δύο λόγους. Πρώτον, στο εξωτερικό της Ευρώπης, θα γίνει αισθητή η απόκλιση από το κυρίαρχο αμερικάνικο μοντέλο, συνεπώς δεν είναι σίγουρο ότι, για παράδειγμα, οι Ασιάτες θα γοητευθούν από το νέο μοντέλο, διακόπτοντας την προτίμηση που δείχνουν για τη σιγουριά του δοκιμασμένου και αποδεκτού αμερικάνικου τριτοβάθμιου συστήματος³⁰. Δεύτερον, στο εσωτερικό της Ευρώπης, και δη της ΕΕ, έχουν ήδη αρχίσει αντιδράσεις και μάλιστα από εκεί που δεν θα το περίμενε κανείς. Πράγματι, φαίνεται ότι αντιρρήσεις υπάρχουν από την πλευρά του Ηνωμένου Βασιλείου, το οποίο ανακαλύπτει, καθυστερημένα ίσως, ότι η διαδικασία της Μπολόνια δεν σημαίνει ότι οι υπόλοιποι ευρωπαίοι θα εναρμονιστούν με το αγγλικό μοντέλο, αλλά ότι και εκείνοι απαιτείται να προβούν σε μεταρρυθμίσεις, ειδικά σε ό,τι αφορά στο Master. Αναγκαιότητα όμως που προσκρούει στην αγγλική πεποίθηση ότι η «Ήπειρος» απλά μεταφέρει αυτά που γίνονται στο «Νησί»... Έτσι, η Μπολόνια τους μοιάζει όλο και περισσότερο με «στενό κορσέ» (straightjacket) (Williams, Coate, 2003)...

Συνοψίζοντας, οι προκλήσεις που θέτει στο ελληνικό πανεπιστήμιο η προοπτική της συμμετοχής στον ΕΧΑΕ, στη βάση των όσων προαναφέρθηκαν, φαίνεται πως μπορεί να αποκωδικοποιηθούν με την αναφορά στα εξής:

1. Διεύρυνση της πρόσβασης στο πανεπιστήμιο στα επίπεδα της διδασκαλίας και της έρευνας και αύξηση της συμμετοχής στην τριτοβάθμια εκπαίδευση,
2. Προώθηση της διάδρασης μεταξύ των ιδρυμάτων της ανώτατης εκπαίδευσης και της οικονομίας,

³⁰ Εδώ ίσως θα έπρεπε να αναφερθεί ότι το Ηνωμένο Βασίλειο έχοντας εξασφαλίσει ειδικές σχέσεις με τις ΗΠΑ, έχει διασφαλίσει την αναγνώριση των πτυχίων του από αυτές. Συνεπώς, το ζήτημα της αντιστοίχισης και της αναγνώρισης με το αμερικανικό μοντέλο απονομής πτυχίων δεν το αφορά...

3. Προώθηση της σχέσης των προγραμμάτων σπουδών των ιδρυμάτων της ανώτατης εκπαίδευσης με τις ανάγκες της οικονομίας,
4. Προώθηση της ανοικτής και εξ αποστάσεως εκπαίδευσης,
5. Προώθηση της διασφάλισης της ποιότητας των παρεχομένων σπουδών,
6. Ανάπτυξη της διεθνικής συνεργασίας,
7. Εμπλοκή των ιδρυμάτων ανώτατης εκπαίδευσης στον τομέα της διαβίου εκπαίδευσης και της συνεχιζόμενης κατάρτισης,
8. Διαχωρισμός των προγραμμάτων σπουδών των ιδρυμάτων ανώτατης εκπαίδευσης σε διακριτούς κύκλους (πτυχίο, μεταπτυχιακό, διδακτορικό),
9. Ενίσχυση της διαφάνειας και συμβατότητας των προσόντων που παρέχουν τα ιδρύματα ανώτατης εκπαίδευσης.

Βιβλιογραφία

- Albrow, M., King, E. (1990), (Eds.), *Globalization, Knowledge and Society*, London: Sage
- Appadurai, A., (1990), Disjunction and difference in the global cultural economy, *Theory, Culture and Society*, 7,(2-3)
- Appadurai, A., (1996), *Modernity At Large: Cultural Dimensions of Globalisation*, Mineapolis: University of Minesota Press
- Apple, M., W., (2000), *Between neoliberalism and neoconservatism: Education and conservatism in a global context*. Στο: Burbules, N., C., Torres, C., A., (eds.), *Globalization and Education, Critical Perspectives*, London: Routledge
- Archer, C., (1992), *International Organisations*, New York: Routledge
- Archer, M., (1979), *Social Origins of Educational Systems*, London: Sage
- Ball, S., (1994), *Education Reform*, Philadelphia: Open University Press
- Ball, S., (1997), Policy sociology and critical social research: A personal view of recent education policy and policy research, *British Educational Research Journal*, 23, σελ. 257-274
- Ball, S., J. (1998), Big policies/small world: an introduction to international perspectives in education policy, *Comparative Education*, 34, (2), pp. 119-130
- Beck, U. (1996), *Η Επιπόηση του Πολιτικού, για μια θεωρία του εκσυγχρονισμού*, Αθήνα: Νέα Σύνορα – Α.Α. Λιβάνη
- Beck, U. (1999), *Τι είναι Παγκοσμιοποίηση; Λανθασμένες αντιλήψεις και απαντήσεις*, Αθήνα: εκδ. Καστανιώτη
- Beyer, P. (1998), Globalizing systems, Global cultural models and religion(s), *International Sociology*, 13, (1), pp. 79-94
- Billington, M. (1992), The reinvention of W. Shakespeare, *World Press Review*, July

- Brodie, J. (1997), *New state forms, new political spaces*. Στο: Boyer, R., Drache, D. (eds.), *States against Markets, The Limits of Globalisation*, London: Routledge
- Brown, Ph., Lauder, H. (1992), *An introduction to a new agenda*. Στο: Brown, Ph., Lauder, H. (eds.), *Education for Economic Survival, From Fordism to Post-Fordism?*, London: Routledge
- Burbules, N., C., Torres, C., A. (2000), *Globalization and education: an introduction*. Στο: Burbules, N., C., Torres, C., A. (2000), (eds.), *Globalization and Education, Critical Perspectives*, London: Routledge
- Burton, R., Clark, (1983), *The Higher Education System, Academic Organization in Cross National Perspective*, Berkeley: University of California Press
- Capella, J., R. (2000), *Globalization as fading citizenship*. Στο: Burbules, N., C., Torres, C., A. (eds.), *Globalization and Education, Critical Perspectives*, London: Routledge
- Carnoy, M., Castells, M., (2001), *Η παγκοσμιοποίηση, η κοινωνία της γνώσης και το κράτος: Ο Πουλαντζάς στα τέλη της χιλιετίας*. Στο: Τσουκαλάς, Δ., (Επιμ.), *Η Πολιτική Σήμερα*, Αθήνα: Εκδ. Θεμέλιο
- Carter, D., S., G., O' Neil, M., H., (1995), *International Perspectives on Educational Reform and Policy Implementation*, Brighton: Falmer Press
- Cassen, B., (1999), *Η δυσεύρετη Ευρωπαϊκή Άμυνα*, Εφημερίδα ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ, 27/06/99).
- Castells, M. (1989), *The Information City: Information, Technology, Economic Restructuring and the Urban-Regional Process*, Oxford: Blackwell
- Coombes, D. (1994) *Problems of Governance in the Union* Στο: Duff, A., Pinder, J., Pryce, R. (eds.), *Maastricht and Beyond, Building the European Union*, London: Routledge.
- Currie, J. (1998), *Globalization as an analytical concept and local policy responses*. Στο: Currie, J., Newson, J. (eds.), *Universities and Globalization, Critical Perspectives*, London: Sage

- Dagorn, R. (1999), Un breve histoire du mot mondialization. Στο: Beud, M., Dollfus, O., Grattaloup, C., Hugon, Ph., Kebabdjian, G., Levy, J., (eds.), Mondialization, Le Mots et Les Choses, Paris: Karthala publ.
- Dale, R. (1999), Specifying globalisation effects on national policy: a focus on the mechanisms, *Journal of Education Policy*, 14, (1), pp. 1-17
- Dale, R., (1997), The State and the governance of education: An analysis of the restructuring of the state-education relationship. Στο Halsey *et al.*, (eds.) Education, Culture and Society, Oxford: University Press
- Damme (van), D, (2001), L'enseignement supérieur à l'ère de la mondialisation : Le besoin d'un nouveau cadre régulateur pour la reconnaissance, l'assurance qualité et l'accréditation, Unesco, Paris, 10-11/9/2001.
- Deem, R. (2001), Globalisation, new managerialism, academic capitalism and entrepreneurialism in universities: Is the local dimension still important? *Comparative Education*, 37, (1), pp. 7-20
- Drache, D. (1997), From Keynes to K-mart, Competitiveness in a corporative age. Στο: Boyer, R., Drache, D. (eds.), States against Markets, The Limits of Globalisation, London: Routledge
- Drucker, P., F. (1996), Μετακαπιταλιστική Κοινωνία, Αθήνα: Gutenberg
- Fatouros, A., A., (1993), Political and institutional facets of Greece's integration in the European Community. Στο Psomiades, H., J., & Thomadakis, S., B., (eds), Greece. The New Europe and Changing International Order, New York: Pella.
- Featherstone, M. (1995), Undoing Culture, Globalisation, Postmodernism and Identity, London: Sage
- Foster, P. (1996), A Methodological Guide, London: Paul Chapman.
- Friedman, M., (2003), Μέσα στα επόμενα δέκα χρόνια η ΕΕ θα διαλυθεί, συνέντευξη στον Simon London (Financial Times), Εφημερίδα ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ, 15/06/03.
- Fukuyama, F. (1992) The End of History and the Last Man, London: Hamish Hamilton

- George, S., Bache, I, (2000), *Politics in the European Union*, Oxford: Oxford University Press.
- Giddens, A. (1983), *Sociology, A Brief but Critical Account*, London: Macmillan
- Giddens, A. (1990), *The Consequences of Modernity*, Cambridge: Polity Press
- Giddens, A. (1991), *Modernity and Self-Identity*, Cambridge: Polity Press
- Giddens, A. (1999), *Runaway World, How globalisation is reshaping our lives*, Cambridge: Profile Books
- Gilpin, R., (2000), *The Challenge of Global Capitalism: The World Economy in the 21st Century*, Princetown: Princetown University Press.
- Gordon, J., (1999), *Approaches to transparency of vocational qualifications in the EU*, *European Journal of Education*, Vol 34, No. 2, σελ. 203-217.
- Green, A., (1990), *Education and State Formation*, London: McMILLAN
- Green, A., (1997), *Education, Globalization and the Nation State*, London: McMillan
- Green, A., Wolf, A., Leney, T., (1999), *Convergence and Divergence in European Education and Training Systems*, London: Institute of Education, University of London.
- Green, A., Wolf, A., Leney, T., (1999), *Convergence and Divergence in European Education and Training Systems*, London: Institute of Education, University of London
- Hamilton, P. (1986), *Talcott Parsons*, London: Routledge
- Held D., McGrew, A., Goldblatt, D., Peratton, J. (1999), *Global Transformations, Politics, Economics and Culture*, Cambridge: Polity Press
- Held, D., (1995), *Cosmopolitan Democracy*, Cambridge: Polity Press
- Held, D., McGrew, A., Goldbatt, D., Peratton, J., (1999), *Global Transformations: Politics, Economics and Culture*, Cambridge: Polity Press

- Henkel, M. (1997), Academic values and the university as corporate enterprise, *Higher Education Quarterly*, 51, (2), pp. 134-143
- Henkel, M., Little, B., (1999), Changing Relationships Between Higher Education and the State, London: Jessica Kingsley
- Henry, M., Lingard, B., Rizvi, F., Taylor, S. (1999), Working with/against globalisation in education, *Journal of Education Policy*, 14, (1), pp. 85-97
- Hirst, P., Thompson, G., (1998), Globalisation in Question, The International Economy and the Possibilities of Governance, Polity Press
- Holly, B. (1996), Restructuring the production system. Στο: Daniels, P., W., Lever, F., W. (eds.), The Global Economy in Transition, London: Longman
- Hoogvelt, A. (1997), Globalisation and the Postcolonial World: The new political economy of development, London: Macmillan
- Jarvis, P. (1996), Continuing education in a late-modern or global society: towards a theoretical framework for comparative analysis, *Comparative Education*, 32, (2), pp. 233-244
- Jarvis, P. (2000), The changing University: Meeting a need and needing to change, *Higher Education Quarterly*, 54, (1), pp. 43-67
- Jones, P., W., (1997), On World Bank education financing, *Comparative Education*, 33, pp. 117-129
- Kebabdjian, G. (1999), Analyse economique et mondialization: Six debats. Στο: Beud, M., Dollfus, O., Grattaloup, C., Hugon, Ph., Kebabdjian, G., Levy, J., (eds.), Mondialization, Le Mots et Les Choses, Paris: Karthala publ.
- ΚΕΚΜΟΚΟΡ, (1999), Non – Official Higher Education in the European Union, Athens: Gutenberg
- Kellner, B. (2000), Globalization and new social movements: Lessons for critical theory and pedagogy. Στο: Burbules, N., C., Torres, C., A. (eds.), Globalization and Education, Critical Perspectives, London: Routledge

- Kiely, R. (1998), Globalisation, post-fordism and the contemporary context of development, *International Sociology*, 13, (1), pp. 95-115
- Kladis, D., (2000), State of the art of Bologna process in Greece, Athens :Ministry of Education.
- Kokkinaki, F. (1998), Attitudes towards European Monetary Union in Greece: Antecedents, strength and consequences, *Journal of Economic Psychology*, 19, σελ. 775-796.
- Korten, D., (1995), *When Corporations Rule the World*, CA: Kumarian Press and Berrett – Koehler
- Lafontain, O., Muller, C. (1999), *Μη Φοβάστε την Παγκοσμιοποίηση, Ευημερία και Δουλειά για Όλους*, Αθήνα: Πόλις
- Lafontain, O., Muller, C. (1999), *Μη Φοβάστε την Παγκοσμιοποίηση, Ευημερία και Δουλειά για Όλους*, Αθήνα: Πόλις
- Lauglo, J., (1996), Banking on education and the uses of research: A critique of World Bank priorities and strategies for education, *International Journal of Educational Development*, 16 (3), pp. 221-233
- Leyshon, A. (1996), Dissolving difference? Money, disembedding and the creation of global financial space. Στο: Daniels, P., W., Lever, F., W. (eds.), *The Global Economy in Transition*, London : Longman
- Lingard, B. (2000), It is and it isn't: Vernacular globalization, education policy and restructuring. Στο: Burbules, N., C., Torres, C., A. (eds.), *Globalization and Education, Critical Perspectives*, London: Routledge
- Luke, T., W. (1995), New world order or neo-world orders: Power politics and ideology in informationalising glocalities. Στο: Featherstone, M., Lash, S., Robertson, R. (eds.), *Global Modernities*, London: Sage
- Marginson, S. (1999), After globalisation: Emerging politics of education, *Journal of Education Policy*, 14, (1), pp. 19-31

- Marklund, S. (1996), Η εκπαίδευση σε μια ενοποιημένη Ευρώπη: Όνειρα και πραγματικότητα. Στο: Καλλογιαννάκης, Π., Μακράκης, Β. (Επιμ.), Ευρώπη και Εκπαίδευση, Αθήνα: Γρηγόρης.
- Milani, C. (1999), Mondialization, Les Mots et les Choses. Στο: Beud, M., Dollfus, O., Grattaloup, C., Hugon, Ph., Kebabdjian, G., Levy, J., (eds.), Mondialization, Le Mots et Les Choses, Paris: Karthala publ.
- Monbiot, G., (2000), Captive State. The corporate takeover of Britain, Oxford: MacMillan.
- Morrow, R., A., Torres, C., A. (2000), The state, globalization and education policy. Στο: Burbules, N., C., Torres, C., A. (eds.), Globalization and Education, Critical Perspectives, London: Routledge
- O.E.C.D. (1989), Education and the Economy in a Changing Society, Paris: OECD
- O.E.C.D. (1989), Education and the Economy in Changing Society, O.E.C.D.
- O.E.C.D. (1994), Societies in Tradition: The Future of Work and Leisure, Main Issues and Summary of the Discussions of a Conference held on 20th January 1994 in Paris, O.E.C.D. Working Papers vol. II, no. 26, Paris, 1994. Στο: Τσαούσης, Δ., Γ. (1994), Ο Ρόλος της Εκπαίδευσης στις Μετα-βιομηχανικές Κοινωνίες, Αθήνα: ΚΕΚΜΟΚΟΠ
- O.E.C.D. (1996), Meeting of the Educational Committee at Ministerial Level, Making lifelong learning a reality for all, Paris 17 January 1996.
- O.E.C.D. (1996), Τριτοβάθμια Εκπαίδευση: Αναζητώντας νέες κατευθύνσεις πολιτικής. Στο: Τσαούσης, Δ., Γ. (1997), Νέοι ρόλοι και πολιτικές για τα Πανεπιστήμια, Αθήνα: ΚΕΚΜΟΚΟΠ
- O.E.C.D. (1998), Education Policy Analysis, Paris: O.E.C.D.
- O.E.C.D. (1998), Human Capital Investment, An International Comparison, Centre for Educational Research and Innovation.
- O.E.C.D. (1999), Education Policy Analysis, Paris: O.E.C.D.
- Ohmae, K. (1991), The Borderless World, London: Fontana
- Ohmae, K. (1995), The End of the Nation State: The Rise of Regional Economies. London: HarperCollins

- Pannu, R., S., (1996), Neoliberal project of globalisation: Prospects for democratization of education, *Alberta Journal of Educational Research*, 42, pp. 87-101
- Papadopoulos, G., (1994), *Education 1960-1990: The OECD Perspective*, Paris: OECD
- Pierson, C., (1996), *The Modern State*, London: Routledge
- Pieterse, J., N. (1995), *Globalisation as Hybridization*. Στο: Featherstone, M., Lash, S., Robertson, R. (eds.), *Global Modernities*, London: Sage
- Polster C., Newson, J., (1998), *Don't count your blessings: The social accomplishments of performance indicators*. Στο: Currie, J., Newson, J., (eds.), *Universities and Globalization, Critical Perspectives*, London: Sage Publications
- Readings, B. (1996), *University in Ruins*, Harvard University Press
- Renaut, A., (1995), *Les révolutions de l'université*, Paris : Calmann-Lévy.
- Rifkin, J., (1996), *Το τέλος της εργασίας και το μέλλον της*, Αθήνα: Νέα Σύννορα-Α.Α.Λιβάνης.
- Ritzer, F. (1993), *The McDonaldization of Society*, London: Sage
- Rizvi, F. (2000), *International education and the production of global imagination*. Στο: Burbules, N., C., Torres, C., A. (eds.), *Globalization and Education, Critical Perspectives*, London: Routledge
- Robert, A., C., (2002), *Η εξωτική Εξωτερική Πολιτική της Ένωσης*, Εφημερίδα ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ, 15/12/02.
- Robertson, R. (1992), *Globalisation, Social Theory and Global Culture*, London: Sage
- Robertson, R. (1995), *Glocalization: Time-Space and homogeneity – heterogeneity*. Στο: Featherstone, M., Lash, S., Robertson, R. (eds.), *Global Modernities*, London: Sage
- Robertson, R., (1992), *Globalisation, Social Theory and Global Culture*, London: Sage

- Robertson, R., Khondker, H., H. (1998), Discourses of globalisation, Preliminary considerations, *International Sociology*, 13, (1), pp. 25-40
- Robertson, R., Khondker, H., H., (1998), Discourses of globalisation, preliminary considerations, *International Sociology*, 13 (1), pp. 25-40
- Rosenau, J., N. (1990), Turbulence in World Politics, A Theory of Change and Continuity, New York: Harvester Wheatsheaf
- Rosenau, J., N., (1990), Turbulence in World Politics: A Theory of Change and Continuity, London: Harvester Wheatsheaf
- Sadlak, J., (1998), Globalization and concurrent challenges for Higher Education. Στο: Scott, P., (Ed.), *The Globalization of Higher Education*, London: Open University Press
- Samoff, J., (1996), Which priorities and strategies for education? *International Journal of Educational Development*, 16 (3), pp. 249-271
- Sassen, S. (2000), Digital networks and the state, some governance questions, *Theory, Culture & Society*, 17, (4), pp. 19-33
- Scott, P., (1995), *The Meanings of Mass Higher Education*, Buckingham: SRHE – Open University Press
- Scott, P. (1998) (Ed.), *The Globalisation of Higher Education*, Buckingham: Open University Press
- Scott, P., (2000) A tale of three revolutions? Science, Society and the University. Στο Scott, P., (Ed.), *Higher Education Re-Formed*, London: The Falmer Press
- Shaw, M., (1994), *Global Society and International Relations, Sociological Concepts and Political Perspectives*
- Slaughter, S., (1998), National higher education policies in a global economy. Στο: Currie, J., Newson, J., (eds.), *Universities and Globalization, Critical Perspectives*, London: Sage Publications
- Spybey, T. (1996), *Modernity Globalisation and the End of History*, Plymouth International Papers, International Studies Group, University of Plymouth
- Strange, S., (1994), *States and Markets*, London: Printer Publishers

- Strange, S., (1995), The defective state, *Daedalus*, 124, (2), pp. 55-74
- Strange, S., (1996), *The Retreat of the State: The Diffusion of Power in the World Economy*, Cambridge: Cambridge University Press
- Strange, S., (1998), *Mad Money*, Manchester University Press
- Wallerstein, I. (1987), *Ιστορικός Καπιταλισμός*, Αθήνα: εκδ. Θεμέλιο
- Weiss, L., (1997), Globalization and the myth of powerless state, *New Left Review*, 225, pp. 3-27
- Wessels, W., (1990), Administrative Integration. Στο Wallace, W., (Ed.), *The Dynamics of European Integration*, London: RIIA/PINTER.
- Wessels, W., Rometsch, D., (1996), Conclusions: European Union and National Institutions. Στο Wessels, W., Rometsch, D., (eds.), *The European Union and Member States: Towards Institutional Fusion?*, New York: Manchester University Press.
- Williams G. & Coate K., (2003), UK National Report on recent policies affecting Europeanisation, Internationalisation and Globalisation of Higher Education, HEIGLO, proposal no.SERD-2002-00074.
- World Bank, (1971), *Education Sector Working Paper*, Washington D.C.: The World Bank
- World Bank, (1974), *Education Sector Working Paper*, Washington D.C.: The World Bank
- World Bank, (1980), *Education Sector Policy Paper*, Washington D.C.: The World Bank
- World Bank, (1992), *Industry-University Collaboration in Developed and Developing Countries*, Washington DC
- World Bank, (1994), *Higher Education: Lessons from Experience*, Washington DC
- World Bank, (1995), *Policies and Strategies for Education*, A World Bank Review, Washington DC
- World Bank, (1995), *Priorities and Strategies for Education*, A World Bank Review, Washington D.C.: The World Bank

World Bank, (2000), *Adult Continuing Education: An Integral Part of Lifelong Learning, Emerging policies for the 21st century in upper and middle income countries*, Washington DC

World Bank, Department of Education and Social Policies of the World Bank (1994), *Higher Education: Lessons from Experience*, Washington DC

Ανδριανόπουλος, Α. (1999), *Παγκοσμιοποίηση και Νέα Οικονομία*, Αθήνα: Libro

Βεργίδης, Δ. (1982), *Η παρέμβαση των διεθνών οργανώσεων στην ελληνική εκπαιδευτική πολιτική*. Στο: Κέντρο Μεσογειακών Μελετών, Κέντρο Μελετών και Αυτομόρφωσης (επιμ.), *Κριτική Ελλάδα Εκπαιδευτικής Πολιτικής (1974-1981)*, Αθήνα

Βεργόπουλος, Κ. (1999), *Πρόλογος*. Στο: Μελάς, Κ. (1999), *Παγκοσμιοποίηση, Νέα Φάση Διεθνοποίησης της Οικονομίας, Μύθοι και Πραγματικότητα*, Αθήνα: Εξάντας

Γεωργαντάς, Η. (2000), *Θεσμικές μεταλλάξεις στο καθεστώς δημόσιας χρηματοδότησης του πανεπιστημιακού έργου. Όρια, τύποι και περιεχόμενα πολιτικής*, *Πανεπιστήμιο*, 1, σς. 5-44

Γιαννίτσης, Τ. (1999), *Εισαγωγή*. Στο: Lafontain, O., Muller, C. (1999), *Μη Φοβάστε την Παγκοσμιοποίηση, Ευημερία και Δουλειά για Όλους*, Αθήνα: Πόλις

Κλάδης, Δ., (2000), *Η Διακήρυξη της Μπολώνιας και η πορεία από την Μπολώνια στην Πράγα: κείμενα-σχόλια-ανάλυση*, Αθήνα:ΥΠΕΠΘ.

Κλάδης, Δ., (2001), *Το κοινό ανακοινωθέν των Υπουργών Παιδείας των ευρωπαϊκών χωρών στην Πράγα 919 Μαΐου 2001*, Αθήνα: ΥΠΕΠΘ.

Κοτζιάς, Ν. (1999), *Θεωρίες για την παγκοσμιοποίηση και οι ασυμμετρίες της πραγματικότητας*. Στο: Beck, U., *Τι Είναι Παγκοσμιοποίηση; Λανθασμένες Αντιλήψεις και Απαντήσεις*, Αθήνα: εκδ. Καστανιώτη

Κουμαριανός, 2000, *Εφημερίδα ΤΑ ΝΕΑ*, 29-30 Ιουλίου 2000.

- Μελάς, Κ. (1999), Παγκοσμιοποίηση, Νέα Φάση Διεθνοποίησης της Οικονομίας, Μύθοι και Πραγματικότητα, Αθήνα: Εξάντας
- Μούτσιος (2001) Αναδιοργάνωση του καπιταλισμού και εκπαιδευτική πολιτική στο διεθνή χώρο και στην Ελλάδα, *Πανεπιστήμιο*, 4, σελ. 55-88
- Μούτσιος, (2002), Παγκοσμιοποίηση, συγκριτική παιδαγωγική και εκπαιδευτικός δανεισμός, Β' Διεθνές Συνέδριο: Η Παιδεία στην Αυγή του 21^{ου} Αιώνα, Ιστορικο-Συγκριτικές Προσεγγίσεις, (υπό έκδοση)
- Μπασαντής, Δ. (2000), Το νέο διεθνές περιβάλλον και το πανεπιστήμιο. Στο: Τσαμασφύρος, Γ., Μπασαντής, Δ. (επιμ.), Το Πανεπιστήμιο στον 21^ο Αιώνα, Αθήνα: εκδ. Παπαζήση
- Πεσμαζόγλου, Σ., (1995), Εκπαιδευτικές Ανταλλαγές και Τεχνική Βοήθεια στη Μεταπολεμική Ελλάδα, Αθήνα: Εκδ. Σάκκουλα
- Ρήγος, Α., (2000), Πανεπιστήμιο, Ιδεολογικός Ρόλος και Λόγος, από το Μεσαίωνα στη Νεωτερικότητα, Αθήνα: εκδ. Παπαζήση
- Σταμέλος, Γ., (2000), Πύλες εισόδου για αναζητήσεις στην Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης: Προοπτικές συγκριτικής ανάλυσης. Στο: Queiroz, J., M., Το Σχολείο και οι Κοινωνιολογίες του, Αθήνα: Gutenberg.
- Σταμέλος, Γ., (2000), Διαδικασία Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης: Η Ελλάδα ως διαμεσολαβητής μεταξύ δυτικής και νοτιοανατολικής Ευρώπης. Στο: Διαπολιτισμική Εκπαίδευση: Ελληνικά ως 2^η Ξένη Γλώσσα, 4^ο Διεθνές Συνέδριο, Πάτρα 2002
- Σταμέλος, Γ., Καρανάτσης, Κ., (2001), Ανάγνωση μιας εξελισσόμενης συνάρτησης – εθνική ταυτότητα και εκπαίδευση, *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, (119)
- Τομπάζος, Σ. (1999), Παγκοσμιοποίηση και Ευρωπαϊκή Ένωση, Εισαγωγή στην Κριτική της Παγκοσμιοποίησης και του Νεοφιλελευθερισμού, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- Τσαούσης, Δ., Γ., (1997), Νέοι ρόλοι για τα πανεπιστήμια, ΚΕΚΜΟΚΟΠ, Ενημερωτική Έκθεση 30
- Τσαούσης, Δ., Γ., (1997), Τρία κείμενα του ΟΟΣΑ, της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και της ΓΓΛΕ, Ενημερωτική Έκθεση, 29